

Bronisława KULKA

„Cząstka narodowej Ewangelii” — recepcja twórczości Juliusza Słowackiego w szkołach średnich przed rokiem 1918¹

„Bo to jest wieszczą najjaśniejsza chwala,
Że w posąg mieni nawet pożegnanie.
Ta karta wieki tu będzie płakała
I leż jej stanie.”

J. Słowacki

Juliusz Słowacki właściwie już u progu swej pracy twórczej wyraził przekonanie, że wprawdzie przez całe życie na próżno oczekiwać będzie na sławę, ale ostatecznie zyska ją po śmierci. W rozdziale XIII, pisanego w Paryżu *Pamiętnika*, pod datą 22 lipca 1832 r. zanotował: „Czuje..., że ja umrzeć wiecznie nie mogę..., jestem posągiem Memnona, postawionym na grobie mojej ojczyzny [...]”². Po 17 latach, w chwili śmierci poety, podobną opinię wyraził Zygmunt Krasiński w liście do Augusta Cieszkowskiego, stwierdzając: „Mistrza takiego rymów język polski już nie dostanie. Znikł człowiek, lecz póki mowy polskiej, poty i imienia jego”³. I choć sąd ten okazał się w pełni trafny, przeświadczenie o wielkości autora *Króla Ducha* jako twórcy umacniało się powoli, podobnie jak jego pośmiertna sława. Mimo że na ogół głosy współczesnych o twórczości poety były krytyczne, zdarzały się już pierwsze oceny pozytywne. W roku 1832 anonimowy autor donosił na łamach *lwowskich „Rozmaitości”*⁴, że: „Nowy poeta zjawił się na horyzoncie literatury polskiej, bawiący w Paryżu Juliusz Słowacki. Poezje jego należą do najpiękniejszych naszego czasu i zyskują miejsce obok płodów Mickiewicza, Zaleskiego, Goszczyńskiego itp.” W cztery lata później (1836)⁵ Zygmunt Krasiński przepo-

¹ Fragmenty tekstu zostały wygłoszone na Międzynarodowej Sesji Naukowej: *Badacze, inscenizatorzy i tłumacze dzieł Juliusza Słowackiego* w Częstochowie 20 – 22 września 1999.

² Cyt. za: *Juliusza Słowackiego myśli o literaturze i sztuce*. Wybrał, opracował i wstępem opatrzył P. Hertz, Warszawa 1959, s. 84.

³ *Listy Zygmunta Krasińskiego do Augusta Cieszkowskiego*, wyd. J. Kallenbacha, t. 2, Kraków 1912, s. 158.

⁴ „Rozmaitości” [Lwów] 1832, nr 26, s. 221.

⁵ List Z. Krasińskiego do K. Gaszyńskiego, [w:] *Listy Zygmunta Krasińskiego do Konstantego Gaszyńskiego*, Lwów 1882, t. 1, s. 80.

wiedział, że harmonijny rozwój twórczy będzie prowadzić Słowackiego ku wielkości, a w roku 1841 w rozprawie *Kilka słów o Juliuszu Słowackim* podkreślał stylistyczne mistrzostwo przyszłego wieszczka, pisząc: „W czamoksięstwie stylu Słowacki stanął tak wysoko, że nikt wyższym nad niego, a równym rzadko kto”⁶. Na tę cechę spuścizny Słowackiego zwracał również uwagę Cyprjan Kamil Norwid, wskazując, że Słowackiemu, który „najwyłącznie ze wszystkich poetów polskich jest artystą”⁷, „dostało się w udziale utrzymać język: wszechjęzyk narodowy”⁸. Natomiast ścisły związek twórczości interesującego nas poety z losami ojczyzny uwypuklił w swoich odczytach Wojciech Cybulski, wyjaśniając równocześnie, że niechęć czy wręcz wrogość Mickiewicza wobec Słowackiego nie była wynikiem braku uznania czy lekceważenia, ale świadomości, że ma do czynienia z wybitnym przeciwnikiem, indywidualnością o odrębnych poglądach na sztukę i problemy narodowe. Cybulski tłumaczył, że „sama ta drażliwość Mickiewicza przeciw Słowackiemu jest uznaniem tego ostatniego, gdyż nie wybucha się gniewem w taki sposób przeciw mało znaczącej jednostce i nie zwalcza się z taką wytrwałością mało cenionego wroga”⁹.

Sądy współczesnych Słowackiemu¹⁰ i późniejszych badaczy jego dzieł¹¹, a także zafascynowanych jego twórczością pisarzy krajowych¹², miały niewątpliwie istotny wpływ na szkolną recepcję twórczości tego poety. Widać to bardzo wyraźnie już choćby w służących młodzieży podręcznikach historii literatury polskiej i w wypisach.

Obecność Słowackiego w kompendiach szkolnych zainicjowały omówienia jego spuścizny literackiej w *Rysie dziejów piśmiennictwa polskiego* Lesława Łukaszewicza, przy czym w pierwszych siedmiu wydaniach, które ukazały się do roku 1859, i w edycji warszawskiej z 1861 roku były to bardzo ogólnikowe uwagi, właściwie nieprzychylnie poecie. Również usytuowanie w podręczniku twórczości autora *Beniowskiego*, po Brodzińskim, Malczewskim, Odyńcu, Kraszewskim, Polu i Syrokomli, świadczyło, że widziano w nim pisarza drugorzędного. Tylko w wydaniach poznańskich¹³ z roku 1860 i 1864 zamieszczono dość obszerną charakterystykę twórczości poety, zaznaczając, że mieści się on „w pierwszym rzędzie narodowych wieszczów polskich tuż obok Mickiewicza i Krasińskiego”¹⁴. Przewidywano przy tym, że pełniejsze poznanie jego wszystkich dzieł przyczyni się do wzrostu sławy autora. Wysłunięto również hipotezę, że za-

⁶ Z. Krasiński, *Kilka słów o Juliuszu Słowackim*, „Tygodnik Literacki”, Poznań 1841, nr 21, cyt. za: *Juliusza Słowackiego myśli...*, op. cit., s. 209 – 210.

⁷ C.K. Norwid, *O sztuce (dla Polaków) napisać...*, Paryż 1858, s. 22.

⁸ C.K. Norwid, *O Juliuszu Słowackim w sześciu publicznych posiedzeniach (1860)*, Paryż 1861. Cyt. za: *Sądy współczesnych o twórczości Słowackiego (1826 – 1862)*. Zebrał i opracował B. Zakrzewski, K. Pecold i A. Ciemnocołowski, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 471.

⁹ W. Cybulski, *Odczyty o poezji I połowy XIX wieku*. Przekład z j. niemieckiego, t. 2, Drezno 1870, s. 47.

¹⁰ O głosach prasy poznańskiej, na łamach której wypowiadali się m.in. K. Libelt, E. Dembowski, A. Malecki — pozytywnie lub negatywnie oceniając ukazujące się kolejne dzieła J. Słowackiego, pisał L. Słowiński w pracy *Z ławy szkolnej naszych pradziadów. Pisarze polscy w szkołach średnich Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Poznań 1996. (Zob. rozdz. IV *Szkolne losy twórczości Juliusza Słowackiego w gimnazjach Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, s. 140 – 178.).

¹¹ Np. B. Chlebovskiego, P. Chmielowskiego, F. Hoesicka, A. Maleckiego, I. Matuszewskiego, W. Nehringa i J. Tretiaka.

¹² Zob. J. Nowakowski, *Poetycka lekcja Słowackiego w kraju*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Filologia Polska”, z. 11, Kraków 1961.

¹³ W. Szyszkowski tę próbę rehabilitacji Słowackiego w Poznańskim tłumaczy kontaktami poety z „Tygodnikiem Literackim” i jego pobytem w Poznaniu w 1848 roku (W. Szyszkowski, *Z dziejów recepcji szkolnej Słowackiego*, „Polonistyka” 1960, nr 1).

¹⁴ L. Łukaszewicz, *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*, Poznań 1860, s. 587.

zrucane Słowackiemu „mankamenty” kompozycyjne były wynikiem świadomego zamysłu artystycznego.

Pozycję Słowackiego w nauczaniu języka polskiego w zaborze pruskim ugruntował niewątpliwie kolejny podręcznik, tzn. *Kurs literatury polskiej* W. Nehringa (1866)¹⁵. Pewne znaczenie miała też książka Józefa Chociszewskiego pt. *Piśmiennictwo polskie w życiorysach naszych znakomitych pisarzy*¹⁶, mająca na celu przybliżenie społeczeństwu także sylwetki twórczej Juliusza Słowackiego¹⁷. Podejmując próbę ukazania wieszczą jako poety ludowego i narodowego, Chociszewski zdawał sobie w pełni sprawę, że autor *Kordiana* jest pisarzem trudnym, a jego poglądy mogą być dla nieprzygotowanego czytelnika moralnie niebezpieczne, dlatego jako lekturę polecał jedynie *Jana Bieleckiego* i teksty zamieszczone w swoim podręczniku. Natomiast Wincenty Kraiński¹⁸ w *Historii literatury i oświaty narodu polskiego* wprowadził także cały rozdział poświęcił Słowackiemu, ale twórczość interesującego nas poety zaprezentował dopiero po omówieniu dorobku Bohdana Zaleskiego, Seweryna Goszczyńskiego, Antoniego Malczewskiego i Zygmunta Krasińskiego. Zaslugą autora podręcznika były z pewnością informacje o wszystkich niemal dziełach poety, ale wprowadzone komentarze dowodziły zupełnego ich niezrozumienia, toteż lektura ta mogła przynieść więcej szkody niż pożytku.

Ukazanie się wspomnianych tu książek szkolnych nie odegrało jednak już większej roli w oficjalnym nurcie edukacji polonistycznej w zaborze pruskim, ponieważ po roku 1872, na skutek nasilającej się germanizacji, wykład języka polskiego w szkołach średnich był stopniowo ograniczany, a w roku 1900¹⁹ przedmiot ten, nauczany przez pewien czas jako fakultatywny, w ogóle zniknął z programów.

W zaborze rosyjskim sytuacja przedstawiała się właściwie niewiele lepiej. Wiadomości o Juliuszu Słowackim w warszawskich wydaniach podręcznika L. Łukaszewicza są bardzo skąpe, a ocena twórczości poety — krzywdząca. Nie przynosi w tym zakresie istotnych zmian również podręcznik Juliana Bartoszewicza, w którym autor charakteryzuje wieszczą następująco: „Juliusz Słowacki, geniusz hieroglificzny, pyszny i zuchwały, który o pierwszeństwo walczył nawet z Mickiewiczem²⁰, rzucał się niespokojny całe życie. Prawdziwy mistrz poezji i słowa — kochał się w obrazowości i kwiatach poetycznych, których rzucał dużo, a wszędzie pełnymi garściami. [...] Słowacki nie chciał być poetą narodowym, chciał być owszem poetą ludzkości”²¹. Bartoszewicz bezkrytycznie powtarza więc obiegowe sądy o pisarzu, nie podejmując próby ich zweryfikowania na podstawie lektury. Natomiast zdecydowanie trafniej oceniał w tym samym czasie (na początku lat sześćdzie-

¹⁵ W. Nehring, *Kurs literatury polskiej dla użytku szkół*, Poznań 1866. W pracy tej została już wykorzystana przygotowana do druku monografia Antoniego Małeckiego o J. Słowackim.

¹⁶ Poznań 1874.

¹⁷ W podręczniku J. Chociszewskiego wśród portretów trzech wieszczów znalazł się na karcie tytułowej wizerunek Słowackiego, a na jej odwrocie fragment liryku *Testament mój*: „Lecz zaklinam — niech żywi nie tracą nadziei. I przed narodem niosą oświaty kaganiec” — traktowany jako motto i wezwanie do oporu przeciw germanizacji. Ponadto rozdział prezentujący twórczość autora *Kordiana* zawierał biogram poety i omówienie utworów, stanowiących częstą lekturę w Wielkopolsce, tzn. *Jana Bieleckiego*, *Balladyny* i *Lilli Wenedy*. Przynosił też informację o ważniejszych dziełach Słowackiego i ich edycjach.

¹⁸ Wrocław 1867.

¹⁹ Język polski jako przedmiot nadobowiązkowy zostaje usunięty ze szkół średnich na mocy rozporządzenia ministra Studia.

²⁰ Ta chęć rywalizowania z Mickiewiczem wyraźnie zaskakuje i oburza Bartoszewicza.

²¹ J. Bartoszewicz, *Historia literatury polskiej potocznym sposobem opowiedziana*, Warszawa 1861, s. 540 – 541.

siątych XIX wieku) spuściznę literacką po Słowackim Kazimierz Władysław Wójcicki, twierdząc, że już liryki powstańcze zapowiadały talent niepospolity, a kolejne utwory dowodziły, iż ich autor po mistrzowsku włada językiem i zapewniały mu miejsce w „owej świetnej plejadzie, która zajaśniała obok Mickiewicza”²².

Dopiero dwa kolejne podręczniki dawały już obszerne omówienie twórczości Juliusza Słowackiego. Pierwszy z nich, autorstwa Włodzimierza Spasowicza, wskazywał na pokrewieństwo dzieł naszego poety z Byronem, Calderonem i Goethem, przedstawiał konflikt Słowackiego z Mickiewiczem oraz przyjazne stosunki z Krasińskim, główny nacisk kładąc na charakterystykę jego dzieł: powieści poetyckich, dramatów, poematów, utworów lirycznych i korespondencji z matką. W ocenie *Beniowskiego* po raz pierwszy pojawiła się opinia o wyższości Słowackiego nad Mickiewiczem i wzmianka o ogromnym zainteresowaniu poematem. „Pogląd na świat — pisał Spasowicz — ma Słowacki w porównaniu z Mickiewiczem daleko szerszy, śmielszy, bardziej niezależny: nie cierpi on katechizmu, oficjalności, klerykalizmu; stroniąc od dogmatów kościoła katolickiego, własną posiada religię, a w gruncie rzeczy jest panteistą i to oryginalnym [...]. Objawia on zupełną samowiedzę swej potęgi i wtedy, gdy dosięga najwyższych szczytów lirycznego zachwyty i gdy smaga biczem satyry [...]”²³.

Podobnie jak Spasowicz — Kazimierz Król i Jan Nitowski przypominają fakty z życia wieszca oraz omawiają całą jego twórczość, szczególnie eksponując te dzieła, które stanowiły lekturę młodzieży, tzn. *Kordiana*, *Balladynę*, *Lillę Wenedę*, *Mazepe*, *W Szwajcarii* i *Ojca zadżumionych*, *Beniowskiego* i *Króla Ducha*. Autorzy wyróżniają trzy grupy utworów Słowackiego, tzn.: prace bajroniczne, arcydzieła wolne od wpływów (głównie Byrona) i prace mistyczne. Ostrzegają przy tym przed nadmiernym przywiązywaniem wagi do paralel literackich między Słowackim a przedstawicielami literatury powszechnej. Uogólniając sądy o poecie, dochodzą do wniosku, że był „jednym z najcelniejszych naszych dramaturgów”, pisał stylem niesłychanie barwnym, nasyonym figurami retorycznymi, a istotą jego talentu była fantazja, dlatego — ich zdaniem — „Słowacki nie umiał kreślić życia codziennego, ludzi zwyczajnych, wypadków zwykłych, w czym celował Mickiewicz; w wyobraźni swej tworzył świat idealny, uczucia i namiętności jednostek wyjątkowych, na każdej z nich wyciskając piętno własnej indywidualności [...]”²⁴.

W miarę wyczerpujące opracowanie twórczości autora *Mazepy* uczniowie mogli także znaleźć w *Zarysie dziejów literatury polskiej* Henryka Gallego²⁵ i w *Polskiej literaturze romantycznej* Zygmunta Michałowskiego²⁶, ale dopiero autor tej ostatniej pracy bardzo konsekwentnie dowodził, że twórczość Słowackiego ma charakter patriotyczny i narodowy. Na potwierdzenie swoich wywodów przywołał takie utwory, jak: *Grób Agamemnona*, *Kordian*, *Anhelli* czy wreszcie *Poema Piasta Dantyszka*, a nawet *Beniowski*, który według Michałowskiego — jak *Pan Tadeusz* — jest powrotem do stron i lat dziecinnych. Michałowski zwrócił też uwagę na impresjonistyczną wrażliwość wyobraźni Słowackiego i nowatorstwo jego twórczości, które spowodowało, że wśród współczesnych miał „słuchaczy głuchych”.

²² K. W. Wójcicki, *Historia literatury polskiej w zarysach*, t. 4, Warszawa 1861, s. 226.

²³ W. Spasowicz, *Dzieje literatury polskiej*. Przekład z rosyjskiego A.G. Bem i S. Czarnowski. Przejrzał i uzupełnił A.G. Bem, wyd. 3, Kraków 1890 – 1891, s. 441.

²⁴ K. Król i J. Nitowski, *Historia literatury polskiej*, Warszawa 1906, s. 340.

²⁵ H. Galle, *Zarys dziejów literatury polskiej dla użytku szkolnego*, Warszawa 1913, s. 129 – 149.

²⁶ Warszawa – Lwów [1916].

Poglądy na temat twórczości Słowackiego w kompendiach szkolnych z zakresu historii literatury polskiej w Galicji nie odbiegają właściwie od sądów zaprezentowanych w podręcznikach wydanych w Królestwie Polskim. Wszyscy zgadzają się, że autor *Anhellego* góruje nad innymi poetami polskimi potęgą fantazji, sięga po różne formy literackie, ale najbardziej znaczącą część jego spuścizny stanowi dramat. Jednym z wyrazieli takiej właśnie opinii był Karol Mecherzyński, który twierdził, że Słowacki „Jest to najplodniejszy ze wszystkich poetów polskich. Geniusz twórczy, niepodległy, wszechstronny, fantastyczny, przerzucający się proteicznie z kształtu do kształtu, z uczucia do uczucia. [...] Głównym jego żywiołem jest fantazja. Takiej potęgi fantazji nie miał żaden z polskich poetów. [...] Jakoż dramat stanowi główny zawód Słowackiego. W tym zawodzie stanął on niemal u szczytu”²⁷.

Twórcy podręczników są też przekonani, że Słowacki jest mistrzem słowa. Autorka *Literatury polskiej*²⁸, przygotowanej i wydanej w Jazłowcu dla szkół żeńskich, prowadzonych przez siostry Niepokalanki, aby wzmocnić swoje stanowisko w tej kwestii, powołuje się na autorytet Henryka Sienkiewicza, który pisał, że Słowacki „nabrał pełnymi garściami perel, szafirów, purpury, olśniewających diamentów i obsypał nimi harfę naszej poezji tak hojnie, tak bez miary, że stanęła przed nami w niebywałym blasku, przepychu i majestacie. I oto jego zasługa, jego chwała i jego wielkość”²⁹. Z kolei Adam Kuliczkowski, nie zominając o walorach stylu wieszczą, za istotną wartość jego twórczości uznał jej wymowę ideową i wprowadzanie wątków i motywów narodowych, toteż konstatawał: „Rozległe było zatem pole poetycznej działalności Słowackiego. Przeszłość i teraźniejszość narodu skryształizować w pieśni, wydobyć natchnieniem ziarna wiekuistych prawd bożych i postawić je przed oczy myślącemu społeczeństwu, utwierdzić jego wiarę w przyszłość, rzecz to zaiste niemała. Powołanie swoje pojmował Słowacki jako «twardą bożą służbę» i spełnił ją wiernie”³⁰. Na patriotyczny charakter wielu utworów Słowackiego, np. *Kordiana*, *Grobu Agamemnona* i *Anhellego*, którego uznał za „jeden z silnych wyrazów wieszczą poezji narodowej”, zwrócił też uwagę Konstanty Wojciechowski³¹. Natomiast Antoni i Mikołaj Mazanowscy poza omówionymi już cechami twórczości Słowackiego starali się wyeksponować dwa nowe zjawiska w odbiorze czytelnicznym tego poety, tzn. ustalenie się poglądów na temat wartości jego dzieł i rosnącą popularność. „Poeta ten — pisali — obecnie więcej żyje w duszy narodu i zwłaszcza w sercach młodzieży niż przed 50 laty, zdobywając całe zastępy miłośników i naśladowców”³².

Na znajomość twórczości wybitnego romantycznego dramaturga decydujący wpływ miały jednak nie tylko poglądy autorów podręczników, ale też ukierunkowujące pracę nauczyciela programy kształcenia, dobór tekstów do wypisów szkolnych i dostęp do wydań

²⁷ K. Mecherzyński, *Historia literatury polskiej dla młodzieży*, Kraków 1873, s. 328 – 329.

²⁸ *Literatura polska*, cz. 4. Jazłowiec b. r. wyd. Autorką była najprawdopodobniej Emilia Cyfrowicz, posługująca się pseudonimem Marian znad Dniepru, która biorąc zapewne pod uwagę postawę Słowackiego wobec religii, uważała, że poeta nie dorównywał geniuszem Mickiewiczowi, a od Krasńskiego był „myślą nierównie mniej głęboki i potężny”.

²⁹ Ibidem, s. 35.

³⁰ A. Kuliczkowski, *Zarys dziejów literatury polskiej na podstawie badań najnowszych pracowników do szkolnego i podręcznego użytku*. Wyd. 3, Lwów 1884, s. 392.

³¹ K. Wojciechowski, *Dzieje literatury polskiej*, Lwów 1926, s. 195; Zob. też: idem: *Zwięzły podręcznik historii literatury polskiej*, Lwów 1918, s. 126 – 127.

³² A. i M. Mazanowscy, *Podręcznik do dziejów literatury polskiej*, Kraków 1902, wyd. 3 II 1916, s. 381. (Polecony do użytku szkolnego rozporządzeniem RSK we Lwowie z dnia 5.10.1910 roku L.58711 jako podręcznik pomocniczy w klasach wyższych).

kolejnych jego dzieł. Sytuacja w tym zakresie w różnych zaborach była niejednolita. Z analizy dokumentów pedagogicznych wynika, że najwcześniej, bo już w 1845 roku, Hipolit Cegielski³³ po przykład opisu dla swej *Nauki poezji* sięgnął do *Jana Bieleckiego*. Drugim podręcznikiem poznańskim, w którym wykorzystano utwory J. Słowackiego, był *Skarbiec poezji polskiej* Józefa Chociszewskiego (1883)³⁴. Autor zamieścił w nim fragmenty *Jana Bieleckiego*, wstęp i zakończenie z utworu *Poema Piasta Dantyszka* oraz liryki: *Hymn o zachodzie słońca*, *Kulig*, *Do matki*, *Na sprowadzenie zwłok Napoleona*, *Testament mój* i *Tak mi Boże dopomóż*. Niestety nie uwzględnili tekstów tego twórcy ani bracia Antoni i Jan Popliński, ani Józef Moliński i Sylwester Spychałowicz, nie skorzystał też np. z listów Słowackiego do matki jako wzoru tego gatunku Jan Rymarkiewicz³⁵. Natomiast ze sprawozdań szkolnych³⁶ można wnosić, że przedmiotem lektury i analiz na lekcjach języka polskiego były w zaborze pruskim następujące dzieła Słowackiego³⁷:

Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu	1853/54	<i>Jan Bielecki</i>
	1862/63	<i>Jan Bielecki</i>
	1867/68	<i>Jan Bielecki</i>
	1869/70	<i>Lambro</i>
	1870/71	<i>Mindowe, Jan Bielecki</i>
	1871/72	<i>Mazepa</i>
	1872/73	<i>Maria Stuart, Kordian</i>
	1873/74	<i>Anhelli, Kordian</i>
Gimnazjum w Chełmnie	1867 – 1869	<i>Balladyna, Mazepa</i>
	1868/69	<i>Mindowe, Maria Stuart</i>
	1867 – 1873	<i>Lilla Weneda</i>
	1896	<i>Maria Stuart, Mazepa</i> ³⁸

³³ Poznań 1845; w wydaniu z 1869 roku, uzupełnionym przez W. Nehringa znalazły się jeszcze: *Odwiedziny piramid*, *W Szwajcarii*, *Smutno mi Boże*, *Ojciec zadumionych*. Również wiadomości teoretyczne o poezji ilustrowane były informacjami o utworach Słowackiego.

³⁴ Poznań 1883.

³⁵ J. Rymarkiewicz zamieścił jedynie dwa fragmenty z dzieł Słowackiego w *El Arisch* (z *Ojca zadumionych*) i *Wesele Bieleckiego* w Dodatku do Stopnia 3 Wzorów prozy pt. *Historia poezji w okazach* (Poznań 1874), a w *Prozaice czyli stylistyce prozy* (wyd. 3, Poznań 1868) w zbiorze tematów wypracowań wprowadził dwa oparte na lekturze *Jana Bieleckiego*.

³⁶ J. Moliński, S. Spychałowicz, *Nowy wybór prozy i poezji polskiej dla szkół gimnazjalnych niższych*. Cz. II, Poznań 1878; A. Popliński, *Wybór prozy i poezji polskiej dla 3 klas niższych gimnazjalnych i realnych i wyższych szkół miejskich*, Poznań 1864; J. Popliński, *Nowe wypisy polskie czyli wybór różnych wyimków prozą i poezją dla użytku młodzieży szkolnej*, Leszno – Gniezno 1841; J. Rymarkiewicz, *Wzory prozy wedle rodzajów i kształtów chronologicznych zebrane*. St. 1 – 3 1860, 1863, 1874. Natomiast w Dodatku: *Historia poezji w obrazach*, dołączonym do wyd. 2, t. 3 (Poznań 1874) wprowadził fragmenty z: *Ojca zadumionych* (W. El. Arisch) i *Jana Bieleckiego* (*Wesele*). Z kolei w Dodatku [*Zbiór tematów*] do *Prozaiki czyli stylistyki prozy*, wyd. 3, Poznań 1868 zostały zaproponowane tematy: Jan Bielecki pod względem poetycznym i moralnym — Krótka osnowa poematu *Jan Bielecki* przez J. Słowackiego.

³⁷ Sprawozdania Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu za lata 1870 – 1874; Jahres-Bericht über das Königlichen Simultan Progymnasium zu Tremessen 1877/8, 1882/3, 1886/7. Zob. też L. Słowiński, op. cit., s. 173 – 175.

³⁸ W Gimnazjum Chełmińskim w 1896 roku literatury uczono się według podręcznika W. Nehringa; szczególną uwagę zwracano na obrazki z życia wybitnych poetów, przede wszystkim Mickiewicza i Słowackiego w połączonych klasach prymie wyższej i niższej [P. Chmielecki, *Gimnazjum Chełmińskie w okresie zaborów* (1873 – 1920), Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, Seria A, nr 9, Bydgoszcz 1970, s. 80]; również w najwyższej klasie Gimnazjum Królewskiego w Inowrocławiu Polacy uczyli się o Słowackim [*Historia Gimnazjum i Liceum im. Jana Kasprzowicza w Inowrocławiu* (1885 – 1995).

Gimnazjum w Ostrowie Wielkopolskim	1861	<i>Jan Bielecki</i>
	1867	<i>Maria Stuart</i>
	1871	<i>Maria Stuart</i>
Progimnazjum w Trzemesznie	1853/54	<i>Jan Bielecki</i>
	1859/60	<i>Jan Bielecki</i>
	1877/78	<i>Maria Stuart</i>
	1882/83	<i>Balladyna, Lilla Weneda, Żmija</i>
	1886/87	<i>Balladyna</i>
Szkoła Realna w Poznaniu	1867	<i>Mazepa</i>
	1871/72	<i>Mazepa</i>
	1875/76	<i>Balladyna</i>

Ponadto badania Jerzego Koniecznego wskazują, że po dzieła autora *Kordiana* sięgano także w sytuacjach szkolnych na Pomorzu Gdańskim, np. w Gimnazjum Brodnickim czytano *Poema Piasta Dantyszka* (1887 – 1888), *Balladyna* była lekturą w Chojnicach (1878 – 1879), *Jan Bielecki* w Chełmnie (1886 – 1890), z *Lillą Wenedą* i *Mazepą* zapoznawali się uczniowie tegoż gimnazjum w latach 1867 – 1868³⁹.

Z zestawienia tego wynika, że pierwszymi odbiorcami dzieł Słowackiego byli gimnazjaliści z zaboru pruskiego. Czytali głównie dramaty, i to te przez krytykę ocenione wysoko, jak: *Balladyna*, *Lilla Weneda*, *Maria Stuart*. Inne tragedie i powieści poetyckie stanowiły lekturę już zdecydowanie rzadziej, a dzieła o wymowie patriotycznej pojawiały się sporadycznie.

W momencie jednak, kiedy fala germanizacji uniemożliwi na ziemiach zaboru pruskiego oficjalną naukę literatury polskiej, choć język polski będzie jeszcze przedmiotem nauczania w gimnazjach, swobody — dzięki autonomii (1868) — uzyska Galicja. Dlatego teraz w tej dzielnicy, w miarę postępu badań nad spuścizną literacką Słowackiego, umocni się jego pozycja w szkole i ustali kanon tekstów w wypisach i programach nauczania. Stan ten ilustruje tabela.

Tabela 1. Wzrost czytelnictwa wybranych dzieł J. Słowackiego według sprawozdań szkolnych⁴⁰

Lata	Tytuł dzieła					
	Anielli	Balladyna	Beniowski	Jan Bielecki	Kordian	Lilla Weneda
	Liczba szkół					
1874	—	1		1	—	—
1876	—	•	—	•	—	1

Red. R. Kabaciński, cz. I, Inowrocław 1995, s. 80.] Natomiast w Progimnazjum Lubawskim poznawanie dzieł poety ograniczało się do lektury *Nauki poezji* H. Cegielskiego [J. Szew, *Sprawa polska w Progimnazjum Lubawskim 1873 – 1920*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. 9. Pedagogika. Psychologia. Historia wychowania, z. I, 1960].

³⁹ J. Konieczny, *Recepcja literatury polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1864 – 1914*, „Rocznik Grudziądzki” 1970, t. 5/6, s. 253.

⁴⁰ Tabelę opracowano na podstawie artykułu S. Fryciego, *Czytelnicza recepcja twórczości romantyków w galicyjskiej szkole średniej w latach 1863 – 1912*. (II Słowacki, „Profile” 1971, nr 1, s. 45 – 48).

Lata	Tytuł dzieła					
	Anhelli	Balladyna	Beniowski	Jan Bielecki	Kordian	Lilla Weneda
	Liczba szkół					
1878	—	2	—	•	—	•
1886						8
1892	1	•	•	•	—	•
1894	2	•	•	•	1	•
1895	•	•	•	•	5	•
1896	•	•	•	•	kilka	•
1898	•	•	•	5	kilka	18
1899	•	•	•	•	• (kilka)	•
1900	•	•	•	•	•	•
1909	•	•	•	12	•	•
1910	17	27	•	•	26	33
1913	48	< 40	25	36	< 50	< 50
1917	•	< 50		•	•	•

— = nie omawiano w żadnej szkole

• = brak dokładnych danych w wykorzystanym opracowaniu S. Fryciego.

Powyższe zestawienie dowodzi, że liczba szkół, w których czytano i omawiano z uczniami utwory Słowackiego, wzrastała właściwie dopiero po roku 1909, tj. po obchodach 100 rocznicy urodzin poety. Nie była to zapewne jedyna przyczyna rozszerzającego się zainteresowania twórczością Słowackiego w szkole. Czynnikiem decydującym były z pewnością programy, a te zalecały w roku np. 1893 przeznaczyć ok. 20 godzin na omówienie *Balladyny* bądź *Lilli Wenedy*⁴¹ oraz mniejszych utworów i wyjątków z dzieł Słowackiego. Zgodnie z instrukcją z roku 1905, uczeń zobowiązany był już poznać fragmenty z wypisów i dwa większe utwory w całości⁴². Dopiero program z roku 1909⁴³ wprowadził do nauki literatury w klasie V *Ojca zadzumionych*, *Hymn o zachodzie słońca*, *List do matki*, *Ziemię Świętą* i przemówienie Sienkiewicza o Słowackim⁴⁴, a w klasach VII i VIII czytano: *W pamiętniku Zofii Bobrówny*, wyjątki z *Godziny myśli*, *Do Matki*, fragmenty z poematu *W Szwajcarii*, liryki: *Grób Agamemnona*, *Poeta i natchnienie*, *Pogrzeb kapitana Meyznera*, *Na ustach moich*, *Los mnie już żaden*, urywki z *Beniowskiego*, *Listy do matki*, *Anhellego*, wybór z *Króla Ducha* oraz dramaty *Kordian*, *Balladyna*, *Lilla Weneda*,

⁴¹ Plan nauki języka polskiego i instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu, Lwów 1893.

⁴² Plan nauki języka polskiego w gimnazjach galicyjskich i instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu, Lwów 1905.

⁴³ *Objaśnienia i materiały do planu szkoły realnej ośmioklasowej*, Lwów 1909.

⁴⁴ Przemówienie H. Sienkiewicza wygłoszone w czasie uroczystości odsłonięcia pomnika Słowackiego w Miłosławiu 16 września 1899 roku.

Książd Marek i Z. Krasieńskiego *O poecie Słowackim*. Oczywiście realizacja całej tej listy była możliwa przez połączenie lektury szkolnej, domowej i prywatnej.

Warto jednak zwrócić uwagę, że pierwsze udokumentowane kontakty uczniów z utworami Słowackiego w Galicji i zaborze rosyjskim przypadały na lata sześćdziesiąte XIX wieku, a liczba poznawanych w latach 1880 – 1918 przez nich utworów poety bądź ich fragmentów była znacznie wyższa od wskazanej powyżej.

Analiza wybranych sprawozdań gimnazjalnych, programów nauczania lub ich projektów oraz podręczników szkolnych dowodzi bowiem, że teksty programujące czy też relacje o realizacji materiału nauczania odnotowywały zwykle przeznaczone do lektury większe całości, natomiast podręczniki zapoznawały z wierszami drobnymi tudzież „wymkami” z dzieł twórcy. Ponadto z penetracji wskazanych dokumentów pedagogicznych⁴⁵ można wyprowadzić następujące wnioski:

I.

- Utwory Słowackiego do wypisów szkolnych w Galicji wprowadzili: Antoni Małecki, August Bielowski, Euzebiusz Czerkawski i Mikołaj Sartyni. W tomie trzecim dla klas niższych ukazały się *Czajki*, a w tomie czwartym dla gimnazjum wyższego fragmenty *Jana Bieleckiego* (30)⁴⁶. Do tego wzoru nawiązali i autorzy wydawanych później antologii szkolnych, np. Karol Mecherzyński (17, 18), Stanisław Tarnowski i Franciszek Próchnicki (26, 27) bądź Antoni Mazanowski (16). Ich zasługą było jednak znaczne powiększenie liczby „wymków” ze Słowackiego, wprowadzonych do podręczników.
- Również w zaborze rosyjskim, już w roku 1864 w wypisach Jana Łukomskiego pojawił się tekst Słowackiego pt. *Walka Żmii z baszą* (15), ale w związku z postępującą rusyfikacją podręcznik ten wycofano z obiegu szkolnego, zastępując go wypisami Dubrowskiego⁴⁷. We wstępie do nich, autor informował, że „wszystkie trzy części [...] wypisów stanowią najrozmaitszy zbiór utworów literatury polskiej i razem dokładny kurs dla wprawy w tłumaczeniach z języka polskiego na ruski”. Zgodnie z wynaradawiającymi tendencjami w polityce oświatowej, usunięto z tej nowej antologii treści narodowe i patriotyczne oraz pisarzy, uznanych za niebezpiecznych. Na liście tej znalazł się oczywiście Słowacki. W związku z tym dopiero w kolejnych wypisach — *Chrestomatii polskiej* T. Wierzbowskiego, wydanej w 1884 roku, uczniom udostępniono cztery fragmenty z dzieł poety. W ten sposób powoli ustalała się lista utworów wieszczą, uznanych przez autorów podręczników za pożądaną lekturę dla gimnazjalistów.
- Dzięki wypisom polskim w obu zaborach: austriackim i rosyjskim, mogli oni poznać urywki *Anhellego* (8, 4, 27, 16, 6), *Balladyny* (20, 3, 26, 27, 4, 25), *Godziny myśli* (28, 21, 16), *Jana Bieleckiego* (3, 18, 21, 9), *Kordiana* (27, 9), *Ojca zadumionych* (17, 18, 28, 24, 4, 22, 12) i *Żmii* (19, 18, 15), a także takie utwory liryczne, jak: *Hymn o zachodzie słońca* (3, 17, 20, 26, 27, 29, 19, 16, 2, 14, 22, 12), *Na sprowadzenie zwłok Napoleona* (2, 12, 27), *Testament mój* (27, 16, 6, 12), *W pamiętniku Zofii Bobrowni* (19, 16, 5, 9), *W Szwajcarii* (26, 27, 28, 2, 21, 10) czy też listy do matki (7, 27, 30, 16, 1, 14, 11) i *Do autora trzech psalmów* (16, 17, 12).

⁴⁵ Wykaz analizowanych źródeł zawarty jest w Aneksie zamieszczonym na końcu artykułu.

⁴⁶ Liczby w nawiasach stanowią odnośniki do źródeł podanych w Aneksie.

⁴⁷ P. Dubrowski, *Wypisy polskie dla ćwiczenia się w przekładach z języka polskiego na ruski z dołączeniem słownika polsko-ruskiego*, cz. 1 – 3, Warszawa [1872].

- Między podręcznikami obu zaborów były jednak i dość znaczne rozbieżności, np. tylko w Galicji włączono do wypisów wiersze: *Do matki* (16), *Los mi już żaden...* (16), *Poeta i natchnienie* (27, 16), *Pogrzeb kapitana Meyznera* (16), *Rozłączenie* (26, 27), *Śni mi się jakaś wielka powieść* (16), *Tak mi Boże dopomóż* (16), *Z ziemi świętej* (28), *Zatoka Koryncka* (27) oraz *Kilka słów w obronie własnej* (27) i fragmenty *Króla Ducha* (16). Należy przy tym podkreślić, że to rozszerzenie kręgu proponowanych uczniom utworów było w znacznej mierze zasługą Antoniego Mazanowskiego i opracowanych przez niego wypisów.
- Natomiast w zaborze rosyjskim znalazły się jeszcze w antologiach szkolnych takie tytuły, jak: *Bitwa pod piramidami* (10), *Do Zygmunta Krasińskiego* (28), *Do wiersza mam jak sądzą prawo* (6), *Konno przez Peloponez* (10), *Odwiedziny piramid* (18, 12), *Rozmowa z piramidami* (6), *Z podróży na wschód* (14), *Duma o Wacławie Rzewuskim*, a także fragmenty *Beniowskiego* (21), *Lilli Wenedy* (21, 4, 11), *Mnicha* (2) i *Wacława* (5).
- Utwory Słowackiego stanowiły głównie część wypisów adresowanych do uczniów klas V – VIII⁴⁸, ale sporadycznie niewielkie teksty wprowadzono i do podręczników dla klas młodszych, np.: *Polowanie na sumaka* (13), *Wspomnienie dziecięce* (5), *Nie wiadomo co* (11) i *Zabawa dziecięca* (5).
- Na uwagę zasługuje również fakt, że w wielu kompendiach szkolnych powtarzały się nie tylko utwory, ale i wybrane z nich fragmenty, np. z *Jana Bieleckiego* były to: *Wesele — Bal maskowy —* lub *Kościół wiejski*.

II.

- Wiedzę o twórczości Juliusza Słowackiego zdobywała młodzież nie tylko na podstawie lektury wypisów, ale też poprzez czytanie całych dzieł. Jak wynika z programów i sprawozdań gimnazjalnych, czytali je głównie, choć nie wyłącznie, siedmio- i ośmioklasiści⁴⁹.
- Z reguły pojawienie się określonego tytułu w kształceniu szkolnym w zaborze rosyjskim było o kilka do kilkunastu lat spóźnione w stosunku do zaboru austriackiego. Na ziemiach zabranych przez Rosję w rządowych programach szkolnych z 1868 i 1898 roku dzieła Słowackiego nie występowały. Pojawiły się tylko liryki, przeznaczone do czytania i deklamacji w programach z 1900 i 1905 roku. W związku z tym właściwa recepcja szkolna twórczości poety, oparta na lekturze dzieł, przypada na okres po roku 1905, kiedy to twórczość Słowackiego stanie się znaczącą częścią kształcenia w powstających masowo prywatnych szkołach średnich. Dlatego właściwie dopiero na początku XX wieku można

⁴⁸ W podręcznikach teksty Słowackiego występują przede wszystkim w klasach wyższych. W klasach niższych często wykorzystywano utwory Adama Mickiewicza, ale Słowackiego — wyjątkowo, a jeśli już — to były to fragmenty o charakterze opisowym, narracyjnym bądź autobiograficznym (wspomnieniowym). Na przykład w ogóle nie wprowadziły dzieł Słowackiego *Wypisy polskie dla kl. 4 J.* Wójcika i R. Zawilińskiego (Kraków 1906), *Wypisy polskie cz. niższa* A. Bądkiewicza (Wyd. 3, Warszawa 1883), M. Arct-Golczewskiej *Wiersze i deklamacje dla dzieci*, Warszawa 1899.

⁴⁹ W Galicji na taki stan wpływały zapewne trzy czynniki: trudny język utworów i skomplikowana problematyka moralno-psychologiczna oraz budząca wątpliwości nauczycieli zmysłowość scen miłosnych, np. w *Mazepie*. W zaborze rosyjskim znaczący niewątpliwie okazał się pogląd P. Chmielowskiego, który w roku 1873 pisał: „Słowacki z powodu swego negatywnego przeważnie kierunku (tj. nuty melancholii, smutku, bolesnego rozczarowania) powinien być czytany na końcu, kiedy się już położyło stałe podstawy dla uczuć dążących do rozumnego działania; nie można go atoli pomijać jak chcą niektórzy zbyt surowi wychowawcy, raz z powodu cudnej formy poetyckiej, jakiej u żadnego innego poety nie napotykamy; [...] po trzecie wreszcie, że pomiędzy licznymi jego płodami, kilka znajduje się takich (np. *W Szwajcarii*, *Ojciec zadżumionych*), których nie poznać znaczyłoby tyle, co się samowolnie pozbawić jednej z największych rozkoszy duchowych, jakie w ogóle poezja sprawić nam jest w stanie” (P. Chmielowski, *Czytanie arcydzieł*, „Opiekun Domowy” 1873, nr 30, s. 402).

wskazać wspólną listę tekstów czytanych zarówno na terenach poddanych Rosji, jak i Austrii. Były to: *Anelli* (45, 37, 36, 41, 50, 57 – 59, 61, 75, 80 – 82, 73, 84), *Arab* (40, 36, 63, 57, 75, 84), *Balladyna* (37 – 39, 47 – 53, 55, 56, 59, 61 – 62, 81, 82, 84, 85, 73, 75), *Beniowski* (63, 45, 38, 63, 72 – 73, 75, 81 – 84), *Duma o Wacławie Rzewuskim* (51, 68), *Geniezis z ducha* (63, 73, 75, 80, 84), *Godzina myśli* (50, 51, 58, 59, 64, 70), *Grób Agamemnona* (63, 75, 82, 84), *Horsztyński* (52, 37, 72, 73, 82, 84), *Jan Bielecki* (40 – 44, 48, 37, 38, 49, 50, 58, 59, 61, 63, 72, 77, 80, 81, 84, 85), *Kordian* (37, 38, 49 – 52, 61 – 64, 46, 73, 75, 82, 84), *Król Duch* (45, 46, 50, 51, 63, 76, 80 – 82, 84), *Książę Marek* (45, 36, 46, 49, 50, 63, 73, 84), *Lambro* (40, 63, 75, 80, 82), *Lilla Weneda* (37, 39, 42 – 45, 53, 40, 56 – 64, 49, 52, 71, 85, 81, 73 – 75, 84), *Maria Stuart* (42, 36, 60, 49, 52, 63, 57, 71, 85, 81, 72), *Mazepa* (52, 36, 63, 57, 58, 85, 84), *Mnich* (37, 57, 63, 84), *Niepoprawni czyli Fantazy* (63, 75), *Ojciec zadżumionych* (48, 44, 59, 60, 47, 54, 64, 63, 57, 70 – 72, 75, 65, 77, 78, 84), *W Szwajcarii* (45, 44, 57, 63, 70 – 72, 75, 80, 84, 68, 69) i *Wacław* 57, 72)⁵⁰. Różnicowana częstość występowania poszczególnych utworów w programach dowodzi, że tylko niektóre z wymienionych miały już pozycję kanoniczną⁵¹.

- Natomiast w programach zaboru austriackiego znalazły się jeszcze: *Beatrix Cenci* (63, 45, 38, 63), *Hugo* (40, 63), *Mindowe* (63, 57), *Książę Niezłomny* według Calderona (45, 27, 59, 60, 39, 53, 40, 36, 51, 63) i *Sen srebrny Salomei* (36, 63).
- Z kolei w zaborze rosyjskim omawiano także: *Do autora trzech psalmów* (80, 68, 69), liryki mistyczne (84), liryki wschodnie (81, 84), *Na sprowadzenie zwłok Napoleona* (69), *Ode do wolności* (82), *Rozmowę z matką Makryną Mieczysłowską* (75, 84) i *Testament mój* (68).
- Z dokonanej analizy i zestawień porównawczych wynika poza tym, że w byłym Królestwie Polskim odważniej sięgano po utwory poety, zawierające treści patriotyczne lub rewolucyjne.

Należy również pamiętać, że wyjątki z dzieł autora *Balladyny* wykorzystywano też jako ilustracje teoretycznych rozważań w kompendiach z zakresu poetyki, stylistyki lub deklamacji. Na przykład Juliusz Tenner w *Estetyce żywego słowa*⁵², rozważając muzyczne i malarskie walory wygłaszanych tekstów, posłużył się fragmentami z utworów Słowackiego⁵³. Analogicznie, już pod koniec XIX wieku, postąpił Antoni Gustaw Bem, wielo-

⁵⁰ Ten dobór tekstów w podręcznikach i praktyce szkolnej był bardzo bliski propozycji P. Chmielowskiego, zalecającego w wyborze poezji romantycznej kierować się zaletami czysto artystycznymi i „dodatnim stosunkiem kreacji wieszczów do życia rzeczywistego, do którego wychowanie przygotować powinno”. Chmielowski sugerował, aby pod kierunkiem nauczyciela omawiać poematy i powieści poetyckie: *Jan Bielecki*, *Hugo*, *Mnich*, *Beniowski* i *Król Duch* oraz dramaty: *Balladyna*, *Kordian*, *Książę Marek*, *Mindowe*, *Maria Stuart*. Samodzielna lektura uczniów miały natomiast stanowić: *Ojciec zadżumionych*, *W Szwajcarii*, *Lilla Weneda*, *Godzina myśli*, *Hymn o zachodzie słońca*, *Testament mój* (P. Chmielowski, *Poezja w wychowaniu*, Wilno 1881; Przedruk w: *Pedagogika pozytywizmu warszawskiego*. Oprac. i wstęp R. Wroczyński, Wrocław 1858, s. 176).

⁵¹ Pozycje te podkreślono.

⁵² Lwów 1904. Przykłady z twórczości tego autora wykorzystał również w *Technice żywego słowa* (Lwów 1906).

⁵³ J. Tenner wielokrotnie sięgał po materiał poglądowy do twórczości Słowackiego, omawiając następujące zagadnienia: słowo niewymówione, dominantę (z *Mazepy*), rozdziew akcentów (z *Mazepy*), o akcencie symbolicznym (symbolizowanie stanu własnej duszy u Słowackiego), kolorystyka dykcji i pierwiastek malarski w sztuce żywego słowa, rym (Słowacki o rymie), kontrast dwu tętn (z *Marii Stuart*), kontrast dwu prądów przeciwnych (z *Mazepy*), kondensacja złożonych procesów psychicznych w jednym dźwięku (*Balladyna*) i inne.

krotnie dobierając dla swojej *Teorii poezji* przykłady z pism autora *Anhellego*. Dzięki temu poezja dramatyczna była ilustrowana poprzez odwołania do *Balladyny*, *Mazepy*, *Marii Stuart*, *Fantazego* i *Horsztyńskiego*, a wersyfikacja przez fragmenty *Kordiana*, *Lilli Wenedy*, *Grobu Agamemnona*, *Beniowskiego*, *Króla Ducha* i *Dumy o Wacławie Rzewuskim*. Warto też pamiętać, że w przywołanym tu podręczniku Bem wypowiedział niejedną pozytywną opinię o twórczości Słowackiego, np. wysoko ocenił konstrukcję akcji w *Janie Bieleckim* i wersyfikacyjne mistrzostwo poety, pisząc: „Juliusz Słowacki przedstawia najwyższy kunszt w historii wiersza polskiego. Nie spożytkował on wprawdzie wszystkich zasobów rytmicznych mowy ojczystej, ale nauczył je odkrywać i na czyste złoto artyzmu pisarskiego przetapiać”⁵⁴.

Lekturę dzieł dopełniało często poznawanie rozpraw krytycznych, choć sądy nauczycieli o czytaniu przez młodzież monografii i studiów poświęconych pisarzom były na ogół negatywne⁵⁵. Mimo to zamieszczały urywki z prac o Słowackim podręczniki i podawały je w wykazach lektury sprawozdania szkolne, np. w roku 1913/14 rozprawę Józefa Tretiaka i monografię Antoniego Małeckiego⁵⁶ omawiano w Gimnazjum im. B. Nowodworskiego w Krakowie, w roku 1914 w Gimnazjum Przemyskim sięgnięto po książkę Ignacego Matuszewskiego *Słowacki i nowa sztuka*⁵⁷, a w 1915/16 roku w Gimnazjum Bocheńskim czytano studia Stanisława Tarnowskiego⁵⁸.

Źródłem interesujących nas książek były oczywiście biblioteki. Niekiedy profesowie korzystali ze swoich własnych zbiorów, a nawet wypożyczali potrzebne tytuły młodzieży. Uczniowie, szczególnie z domów inteligenckich, mogli zazwyczaj liczyć na biblioteki rodziców. Zdarzało się też, że sami gromadzili interesujące lub przydatne w szkole dzieła. Jednak podstawą zasadniczą do realizacji kursu literatury polskiej była biblioteka szkolna, dzielona zwykle na nauczycielską i uczniowską. Z zachowanych katalogów i inventarzy bibliotecznych wynika, że w zaborze pruskim dzieła Słowackiego posiadało Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu i Gimnazjum w Chełmnie⁵⁹. Należy przypuszczać, że przynajmniej niektóre tomiki interesującego nas poety wchodziły także w skład

⁵⁴ A.G. Bem, *Teoria poezji polskiej z przykładami w zakresie popularnym analitycznodziejowym*, Petersburg 1899, s. 89.

⁵⁵ Np. I. Moszczeńska pisała: „Zbyt często także zapomina się o tym, że znajomość literatury nie polega na znajomości tego, co o różnych poetach i autorach pisano, lecz tego, co oni pisali sami, że podawanie gotowych sądów o dziełach nieznanych rozwija w młodzieży nie rzeczywistość, ale pozomą uczoność, skłonność do pozowania na erudyty i do blagi” (I. Moszczeńska, *Jakie czytanie indywidualność zabija*, „Przegląd Pedagogiczny” 1900, nr 16, s. 182). Podobnego zdania był S. Adamczewski (*O metodykę literatury w szkole średniej*, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1914, t. I, s. 12–20) i R. Zawiliński, który podkreślał, że uczniowie, znając tylko wyjątki z dzieł, nabierają przekonania, że znają wszystko i o wszystkim subtelnie „i zřęcznie, a czasem dowcipnie sądzić potrafią — podług książki” (R. Zawiliński, *W sprawie nauki literatury ojczystej w szkołach średnich*. Referat wygłoszony na XII Walnym Zgromadzeniu TNSW dnia 24.05.1896, „Muzeum” 1896, s. 452–463). F. Próchnicki polecał natomiast czytanie opracowań po poznaniu i analizie dzieła (F. Próchnicki, *O czytaniu ważniejszych utworów literackich przez uczniów szkół średnich*, Lwów 1897).

⁵⁶ J. Tretiak, *Juliusz Słowacki*, Kraków 1904. A. Małecki, *Juliusz Słowacki. Jego życie i dzieło w stosunku do współczesnej epoki*, t. 1–2, Lwów 1866–1867.

⁵⁷ Kraków 1902.

⁵⁸ S. Tarnowski, *Studia do historii literatury polskiej wieku XIX*, „Rozprawy i sprawozdania”, t. I, Kraków 1895 (Tu ukazały się *Studia o Mazepie, Fantazym i Horsztyńskim*).

⁵⁹ Spis książek polskich aż do roku 1890 w bibliotece Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu. Archiwum Państwowe w Poznaniu. Akta Gimnazjum sygn. 2518; Katalog polskiej biblioteki gimnazjalnej w Chełmnie (Chełmno 1898) notuje: J. Słowacki, *Dzieła*, t. 1–4 (1869), *Dzieła* tomów 6–2 egz. oraz *Pisma* tomów 8.

księgozbiorów gimnazjów: w Chojnicach, Ostrowie Wielkopolskim, Trzemesznie bądź Wejherowie, natomiast nie dysponowało nimi Gimnazjum w Toruniu⁶⁰.

Zdecydowanie korzystniej przedstawiała się sytuacja w Galicji. Słuszności tego twierdzenia dowodzi już choćby wybiórcza analiza katalogów bibliotek szkolnych lub wykazów, wzbogacających je corocznych nabytków. Świadczy ona, że ck. Wyższa Szkoła Realna w Jarosławiu⁶¹ już w 1874/75 roku zakupiła poezję, dramaty i powieści poetyckie twórcy *Mazepy*. Na przełomie XIX i XX wieku kierowano się zapewne przy nabywaniu książek wytycznymi komisji kwalifikującej nowości do bibliotek szkolnych⁶² i ustalonymi w toku toczących się dyskusji kryteriami, jakie winna spełniać lektura szkolna⁶³, oraz zaleceniami władz⁶⁴.

Przykładowy stan posiadania bibliotek przedstawiają tabele 2 i 3⁶⁵.

Tabela 2. Stan posiadania wybranych bibliotek — dzieła J. Słowackiego

Biblioteki uczniowskie		Dzieła Słowackiego	Biblioteki nauczycielskie	
Rok	Szkoła		Szkoła	Rok
		Dzieła T. 1/2, Kraków 1888	B	1898
		<i>Dzieła</i> wyd. H. Biegeleisen, Lwów 1894	B	1898
		<i>Dzieła</i> T. 1 – 4*	K	1900
1905/6	D	<i>Dzieła</i> T. 1 – 6		
1909	I	<i>Dzieła</i> , Wyd. krytyczne		

⁶⁰ Katalog der Gymnasial-Bibliothek zu Thorn, Thorn 1871; Katalog der Bibliothek des königlich Gymnasium zu Thorn. Nachtrag 1871 – 1882, Thorn 1883; Nachtrag 1883 – 1891, Thorn 1892.

⁶¹ Wykaz dzieł zakupionych do biblioteki w roku szkolnym 1874/75. Archiwum Historyczne we Lwowie, fond 178 – ck. Rada Szkolna Krajowa we Lwowie, op. I, spr. 238.

⁶² Regulamin Komisji Kwalifikującej Książki do Bibliotek Uczni, „Muzeum” 1908, s. 148 – 149.

⁶³ Miał to być kryteria: religijne, moralne, narodowe, psychologiczne, pedagogiczne, programowe. Zob. np. *Rewizja bibliotek szkolnych*, „Muzeum” 1886, s. 130 – 134; F. Walczak, *Lektura domowa młodzieży szkół średnich*, Kraków 1912; A. Pechnik, *O lekturze dla młodzieży stosownej i urzędzeniu bibliotek*, „Muzeum” 1892, s. 630 – 639.

⁶⁴ W roku 1892 zalecono dla bibliotek uczniowskich nabycie: dla kl. V: *Ojca zadziwionych* w oprac. P. Paryłaka; *Jana Bieleckiego*; dla kl. VII/VIII: *Balladyny*, *Księcia Niezłomnego* (według Calderona), *Lilli Wenedy* (*Książki do biblioteki dla uczniów*, „Muzeum” 1892, s. 427 – 434), a w *Planie nauki języka polskiego w gimnazjach galicyjskich i instrukcji dla nauczycieli z roku 1905* (Lwów) wskazano na potrzebę wyposażenia bibliotek w studia o pisarzach romantycznych pióra J. Kallenbacha, A. Małeckiego, J. Tretiaka i S. Tarnowskiego.

⁶⁵ W tabeli wykorzystano następujące źródła: (A) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Bochni [Katalog biblioteki nauczycielskiej] za r. 1898; (B) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. B. Nowodworskiego w Krakowie [Katalog biblioteki nauczycielskiej] za rok 1898; (C) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Nowym Sączu za rok szkolny 1903/4; (D) Prywatne Wyższe Gimnazjum Żeńskie Królowej Jadwigi w Krakowie za rok 1905/1906. Archiwum Państwowe w Krakowie sygn. GŻKJ 16; (E) Sprawozdanie dyrekcji ck. I. Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok 1904; (F) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. Franciszka Józefa we Lwowie za rok 1906, 1906/7; (G) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Mielcu za rok 1912/13; (H) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum II w Rzeszowie za rok 1913; (I) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Stryju za rok 1909; (J) Sprawozdanie ck. Gimnazjum w Stryju (filii) za lata 1909, 1914; (K) Sprawozdanie ck. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok 1900.

Biblioteki uczniowskie		Dzieła Słowackiego	Biblioteki nauczycielskie	
Rok	Szkoła		Szkoła	Rok
		<i>Pisma pośmiertne</i> T. 1 – 3, Lwów 1860	B	1898
		<i>Pisma</i> , T. 1, 4, Lipsk	B	1898
		<i>Pisma</i> wyd. A. Małeckiego, Lwów 1880		
		<i>Pisma pośmiertne</i> , Lwów 1866	A	1898
		<i>Pisma pośmiertne</i> , Lwów 1885	K	1900
1905/6	D	<i>Anhelli</i>		
1906/7	F	<i>Anhelli</i>		
1909	J	<i>Anhelli</i>		
1905/6	D	<i>Balladyna</i> , Beniowski		
1909	J	<i>Kordian</i>		
1909	J	<i>Lilla Weneda</i> , Paris 1878	B	1898
1903/4	C	<i>Lilla Weneda</i> , Brody 1906		
1905/6	D	w opracowaniu P. Chmielowskiego		
1906	F	<i>Lilla Weneda</i>		
1909	J	<i>Lilla Weneda</i>		
		<i>Listy do matki</i> (1836 – 1848), Lwów 1876	B	1898
1906	F	<i>Listy</i>		
		<i>Maria Stuart</i> , Warszawa 1871	B	1898
1903/4 1905/6	C D	<i>Mazepa</i> w opracowaniu H. Zimmermanna, Brody 1902		
1906	F	<i>Mazepa</i>		
1909	J	<i>Mazepa</i>		
		<i>O potrzebie idei</i>	B K	1898 1900
1905/6 1909	D J	<i>Ojciec zadżumionych</i>		
1903/4 1906 1909	C F J	<i>Trzy poematy</i> w opracowaniu P. Chmielowskiego, Brody 1903		
1905/6	D	<i>W Szwajcarii — Wacław</i>		
1909	J	<i>W Szwajcarii — Wacław</i>		

* W źródłach często brak pełnych opisów bibliograficznych

Tabela 3. Stan posiadania wybranych bibliotek — dzieła o J. Słowackim

Biblioteki uczniowskie		Dzieła o Słowackim	Biblioteki nauczycielskie	
Rok	Szkola		Szkola	Rok
		B. Chlebowski, <i>Słowacki i Szekspir</i> , Warszawa 1909	G	1912/13
		P. Chmielowski, <i>Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego</i> , Kraków 1886	A E	1898 1904
		W. Hahn, <i>J. Słowackiego „Samuel Zborowski”</i> , Warszawa 1905	G	1912/13
		F. Hoesick, <i>O Słowackim, Krasińskim i Mickiewiczu</i> , Kraków 1895	K	1900
		<i>Życie J. Słowackiego na tle współczesnej epoki</i> , Kraków 1886	K	1900
		A. Małecki, <i>J. Słowacki, jego życie i dzieła w stosunku do współczesnej epoki</i> , Lwów 1867	A B	1898 1898
		<i>Życie i dzieła J. Słowackiego</i> , Lwów 1881	B	1898
1905/6	D	<i>Życie i dzieła J. Słowackiego</i> , Lwów 1886 – 1887	E K	1904 1900
		M. Massoczowa, <i>Arcydzieło Słowackiego „Król Duch”</i>	G	1912/13
1905/6 1914	D J	J. Matuszewski, <i>Słowacki i nowa sztuka</i> , Warszawa 1902		
1912/13	G	<i>Król Duch</i>	G	1912/13
1912/13	G	M. Mazanowski, <i>J. Słowacki z serii Charakterystyki literackie</i> , Złoczów 1896	j. wyż.	
1913	H	S. Schneider, <i>Badania nad źródłami twórczości J. Słowackiego</i> , Lwów 1901	j. wyż.	
1905/6	D	J. Tretiak, <i>J. Słowacki. Historia ducha poety i jej odbicie w poezji</i> , Kraków 1904	j. wyż.	

Zestawione w tabelach 2 i 3 przykłady prowadzą do wniosku, że:

- Szkoły na ogół dbały o zaopatrzenie swoich bibliotek w dzieła, umożliwiające poznanie twórczości Juliusza Słowackiego;
- Widoczna jest jednak wyraźna różnica między księgozbiorami dla uczniów i dla nauczycieli. W tych pierwszych gromadzono głównie te utwory poety, które stanowiły lekturę, zalecaną przez program bądź instrukcję. Do tych drugich natomiast nabywano pełne wydania pism wieszczą i prace krytyczne bądź naukowe, poświęcone jego spuściźnie literackiej, ponieważ wiedza uczącego o przedstawicielach narodowej literatury miała być możliwie pełna i aktualna. Ponadto zadaniem gimnazjalnej biblioteki było wspomagać prace badawcze, do których prowadzenia i publikowania byli zobowiązani nauczyciele galicyjscy.

Dane o zasobach bibliotek szkolnych w zaborze rosyjskim są trudne do uzyskania. Wiadomo wszakże, iż z zakładów rządowych po roku 1864 ze względów politycznych,

książki polskie usunięto, a w szkołach prywatnych dzieła Słowackiego z tych samych przyczyn nie mogły oficjalnie stanowić części księgozbioru.

Poza programami nauczania, podręcznikami i zasobnością bibliotek, wpływ na wybór tekstów do lektur i sposób ich omawiania mieli nauczyciele. Fakt ten poświadczają liczne wspomnienia uczniów, pedagogów oraz ustalenia badaczy. Edward Kula, odwołując się do *Dzienników* Stefana Żeromskiego, stwierdza, że „Bem, niestrudzony szermierz idei pozytywistycznej, był równocześnie na gruncie szkolnym propagatorem poezji romantycznej, szczególnie zaś twórczości Juliusza Słowackiego”⁶⁶. Zachwycił np. swoich wychowanków recytacją *Grobu Agamemnona*, *Ojca zadżumionych* i *Listów do matki*. Z kolei Jan Wołyński czytał uczniom dzieła zabronione przez cenzurę, między innymi J. Słowackiego, zaś zadaniem młodzieży było przedstawienie wydarzeń, które wpłynęły na genezę utworu, opowiedzenie treści i scharakteryzowanie osób⁶⁷. Natomiast Feliks Araszkiewicz wspominał, że na ogół poloniści baczna uwagę i czas poświęcali Mickiewiczowi⁶⁸, i dodawał, że „czasami młodzi nauczyciele, np. A. Remiszewski w Gimnazjum im. S. Staszica w Lublinie, więcej lekcji przeznaczali na omówienie twórczości Słowackiego, którego najwyższym kultem darzyło pokolenie Młodej Polski”⁶⁹. Uczniowie jednak niekiedy wyzwalali się spod wpływów swoich nauczycieli. Taką właśnie sytuację opisuje Maria Dąbrowska, która podobnie jak jej koleżanki „palila się do Słowackiego”, choć wykładający literaturę Ignacy Chrzanowski odnosił się do niego „cokolwiek ironicznie”⁷⁰.

Dla uprzystępniania, promowania i badania twórczości poety ogromne zasługi mieli również nauczyciele galicyjscy. Franciszek Januszewski — były uczeń I Gimnazjum w Rzeszowie, kreśląc sylwetkę profesora Wincentego Wysockiego pisze, że literaturę XIX i XX wieku „przerabiał [on] głównie na podstawie lektury dzieł, silnie podkreślając Słowackiego”⁷¹. Rolę nauczyciela w procesie poznawania literatury akcentuje też Stanisław Pigoń. Przywołując czasy spędzone w Gimnazjum Jasielskim, tak wspomina znaczącą zmianę wykładowcy: „[...] i tutaj przyszedł wreszcie profesor właściwej miary — Henryk Trzpis. Przyszedł także otoczony sławą uczonego, miał już w dorobku drukowaną, dobrą rozprawę o *Kordianie*. Uczyl rzeczywiście dobrze i pociągnął nas do przedmiotu”⁷². Podobnie przedstawione są zasługi Henryka Maurea, o którym czytamy: „[...] badacz literatury romantycznej, zwłaszcza twórczości Słowackiego — ukazywał wielkość artystyczną i narodowe zaangażowanie autora *Kordiana* i podejmował na kartach *Sprawozdania* dyrekcji ck. Gimnazjum Polskiego

⁶⁶ E. Kula, *Antoni Gustaw Bem*, Wrocław 1988, s. 139.

⁶⁷ J. Wołyński, *Wspomnienia z czasów szkolnictwa rosyjskiego w byłym Królestwie Polskim 1868–1915*, Warszawa 1936.

⁶⁸ Takie stanowisko nauczycieli zwykle miało wpływ na uczniów. F. Araszkiewicz np. stwierdza: „Słowacki wydawał się nam daleko mniej interesujący, tylko *Kordian*, *Anielli*, *Do autora trzech psalmów* oraz *Genezis z Ducha* pasjonowały młodzież”. Zob. F. Araszkiewicz, *Romantyzm i romantycy w prywatnych polskich szkołach średnich w Kongresówce w latach 1906–1914. Wspomnienia lubelskie*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 5, 1954/55, KUL, Lublin 1956, s. 324.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ M. Dąbrowska, *Warszawa mojej młodości*, [w:] *Warszawa naszej młodości*, Warszawa 1954, s. 37.

⁷¹ F. Januszewski, *Wspomnienia o gimnazjum w Rzeszowie (l. 1905–1913)*, [w:] J. Świeboda (oprac.), *Szkola charakterów. Księga jubileuszowa I Gimnazjum i Liceum w Rzeszowie*, Rzeszów 1985, s. 84.

⁷² S. Pigoń, *Z Komborni w świat*, Kraków 1947, s. 154.

w Cieszynie za rok 1908/9 polemikę z krytyczną wobec poety monografią akademicką Józefa Tretiaka, wydaną w Krakowie w roku 1904. Także innymi pracami o Słowackim, opublikowanymi poza sprawozdaniami, przyczynił się do spopularyzowania twórczości i rozwoju kultu poety na Śląsku⁷³.

Poza tym nie należy zapominać, że to nauczyciele w zaborze austriackim wystąpili z inicjatywą, zaakceptowaną przez Radę Szkolną Krajową⁷⁴, aby setną rocznicę urodzin twórcy *Beniowskiego* uczcić pracami naukowymi o jego dziełach. Jej realizacją była najpierw ich publikacja w części pierwszej sprawozdań gimnazjalnych. Następnie w 1909 roku zebrano i wydano je w trzytomowej *Księdze pamiątkowej ku uczczeniu 100 rocznicy urodzin Juliusza Słowackiego*⁷⁵. W przygotowaniu tego zbiorowego wydawnictwa uczestniczyło 47 nauczycieli⁷⁶ z 40 szkół średnich Galicji i Śląska Cieszyńskiego, a ich rozprawy rzucały światło na życie osobiste i rodzinne poety (S. Koprowicz, *Matka i syn*) oraz najnowsze badania nad jego twórczością (S. Maykowski, *Anhelli Słowackiego w świetle najnowszych badań krytyczno-literackich*), prezentowały rozbiór wybranych dzieł (W. Maślak, *Żmija. Poemat Juliusza Słowackiego, rozbiór i ocena*), ukazywały Słowackiego jako wybitnego dramaturga (Z. Bromberg-Bytkowski, *Słowacki jako dramaturg*), mistrza poezji lirycznej (J. Wiśniewski, *Wirtuoz liryk. Szkic jubileuszowy*), wieszczę narodowego (J. Wiśniewski, *Wieszcz patriota*) i tłumacza (A. Bednarowski, *Słowacki jako tłumacz Homera*). Tematem szkiców było też mistrzostwo formy, języka i stylu utworów. Autorzy opracowali także studia porównawcze, np. zestawiając *Balladynę* z *Weselem*, a *Fantazego* z *Tassem* Goethego, wskazywali na reminiscencje biblijne i klasyczne w dziełach pisarza oraz na wpływy obce, np. W. Hugo i F. Schillera. Obiektywizm wymaga jednak przypomnienia, że nauczycielskie studia o Słowackim ukazywały się zarówno przed, jak i po roku jubileuszowym i stanowiły często również owoc pracy pedagogów z innych zaborów⁷⁷.

Twórczość krzemienieckiego poety była też przedmiotem referatów i dyskusji na zebraniach Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego na Śląsku Cieszyńskim, np. na posiedzeniu Zarządu Głównego PTP Engelbert Kermel omawiał pracę Konstantego Wojciechowskiego: *W 100 rocznicę urodzin. Juliusz Słowacki. Żywot i wybór pism* (Lwów 1908), polecając ją wszystkim członkom Towarzystwa ze względu na wyczerpujące

⁷³ I. Socha, K. Krysta, *Sprawozdania dyrekcji Gimnazjum Polskiego w Cieszynie za lata 1896 – 1923 jako świadectwo kultury regionu*, [w:] *Książka polska na Śląsku w latach 1900 – 1922*, pod red. M. Pawłowiczowej, Katowice 1994, s. 163.

⁷⁴ 6.12.1907 r. został wydany okólnik RSK, aby szkoły średnie uczyły pamięć poety ogłoszeniem w sprawozdaniach za rok szkolny 1908/9 rozpraw uwzględniających już to epizody z życia jego, już to twórczość. Rozprawy miały mieć rzetelną wartość tak, by stanowiły istotne wzbogacenie literatury o Słowackim (W. Hahn, *Szkola wobec setnej rocznicy urodzin Juliusza Słowackiego*, „Muzeum” 1908, t. I, s. 6 – 7).

⁷⁵ *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 100 rocznicy urodzin Juliusza Słowackiego*, ze słowem wstępnym Emanuela Dworskiego, t. 1 – 3, Lwów 1909.

⁷⁶ Całość obejmowała jednak 50 rozpraw, ponieważ Józef Wiśniewski, Kazimierz Kobzdaj i Stanisław Kosowski, będąc nauczycielami w dwu szkołach, przygotowali po dwie rozprawy.

⁷⁷ Np. R. Pleniewicz, *Stosunek trzech poetów do siebie*, [Warszawa 1890] J. Słowacki *Trzy poematy*, oprac. P. Chmielowskiego, Brody 1903; J. Słowacki, *Lilla Weneda*, oprac. P. Chmielowskiego, Brody 1906; S. Machniewicz, *Wpływ Dantego na twórczość Słowackiego w latach 1836 – 1839*, [w:] *Sprawozdania dyrekcji ck. Gimnazjum VII we Lwowie za rok 1913*; J. Słowacki, *Beniowski* ze wstępem i objaśnieniami H. Gallego, Warszawa 1915.

omówienie dzieł poety i dopełniający je obszerny ich wybór⁷⁸. Ten sam referent wygłosił też odczyt: *Nastrój duchowy Juliusza Słowackiego po roku 1842* — w Kółku Pedagogicznym Bogumińsko-Ostrowskim⁷⁹, a Klemens Matusiak w czasie Walnego Zgromadzenia Kółka Pedagogicznego w Cieszynie, mówiąc o *Beniowskim*, dowodził niesłuszności opinii o twórczości Słowackiego, wydanej przez współczesną mu krytykę, z którą w swoim poemacie autor polemizował⁸⁰. Ponadto na zebraniu inauguracyjnym działalności Sekcji Języka i Literatury Polskiej Polskiego Związku Nauczycielskiego (17 kwietnia 1913 r.) w Warszawie Stanisław Słoński wystąpił z prelekcją: *Beniowski w programie szkolnym*⁸¹.

Wiedzę o poecie nauczyciele pogłębiali jednak nie tylko przez lekturę i badania własne, czy też zebrania stowarzyszeń pedagogicznych, ale również w czasie wakacyjnych kursów, np. w roku 1908 na takim szkoleniu w Krakowie wykłady na temat *Juliusz Słowacki — życie i twórczość* — prowadził Tadeusz Grabowski⁸².

Organizowanie różnych form dokształcania zawodowego wynikało z przekonania, że nauczyciel powinien być doskonale przygotowany merytorycznie i metodycznie, a tymczasem nie wszyscy uczący spełniali te warunki⁸³. Dlatego w licznych publikacjach dydaktycznych i w szkolnych wydaniach programowych lektur starano się podawać zasady pracy nad dziełem literackim i prezentować modelowe rozbiory, mimo że Antoni Mazanowski, postawiwszy problem: „Jak pogłębić lekturę?”, zaznaczał, że „odpowiedź na to pytanie nie powinna być schematem, praktykowanym przy każdym dziele — nauczyciel polszczyzny musi sobie sam tworzyć pomysły rozbiorów, stosując je do mnogich warunków miejsca, czasu i okoliczności”⁸⁴.

Nie zapominając o radzie traktowania utworów literackich zgodnie z ich indywidualną naturą, na ogół zgadzano się, że uczeń winien:

- dzieło poznać na podstawie własnej lektury;
- zrozumieć je (w czym mogą być pomocne objaśnienia nauczyciela);
- zebrać informacje o czynnikach składających się na genezę utworu;
- ustalić relacje między jego poszczególnymi elementami, a także między treścią i formą;

⁷⁸ Sprawozdanie z II Posiedzenia Zarządu Głównego Towarzystwa Pedagogicznego, „Miesięcznik Pedagogiczny” 1909, nr 2, s. 24, Biblioteka Śląska. Zbiory Specjalne Mf 2147.

⁷⁹ Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia Kółka Pedagogicznego Bogumińsko-Ostrowskiego, „Miesięcznik Pedagogiczny” 1908, s. 183; Na posiedzeniu VI Zarządu Głównego Towarzystwa Pedagogicznego zatwierdzono też wniosek Kemela — że należy zamówić u firmy Niemojewskiego we Lwowie 15.000 portretów J. Słowackiego i rozdać je na Śląsku działwie szkolnej (Z Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego. „Miesięcznik Pedagogiczny” 1909, s. 181).

⁸⁰ Sprawozdanie z Walnego Zgromadzenia Kółka Pedagogicznego w Cieszynie, „Miesięcznik Pedagogiczny” 1908, s. 183.

⁸¹ Kronika. Sekcja Języka i Literatury Polskiej PZN, „Nowe Tory” 1914, t. I, s. 99.

⁸² Kurs wakacyjny w Krakowie, „Miesięcznik Pedagogiczny” 1908, s. 183.

⁸³ A. Mazanowski wyróżnił trzy zasadnicze typy nauczycieli polonistów: a) „zdolna głowa” (nie trzyma się instrukcji i programu, preferuje własne poglądy, dyktuje je miast czytać z uczniami lektury; b) profesor-formalista — wiernie trzyma się programu i podręcznika, nie tworzy systemu wiedzy ucznia, każda lekcja jest zamkniętą całością, do omówionych tematów się nie powraca; c) nauczyciel-patriota, który we wszystkim potrafi znaleźć doskonałość, przedstawianą w sposób wzniosły. (A. Mazanowski, *O metodzie w szkolnych rozbiorach arcydzieł literatury polskiej*, „Muzeum” 1895, s. 595 – 602).

⁸⁴ A. Mazanowski, *Kilka uwag o rozbiorze „Balladyny” w klasie siódmej*, [w:] Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum III w Krakowie za rok szkolny 1903, s. 4/3.

- odczuć, dociec i sformułować myśl przewodnią;
- dokonać syntezy, prowadzącej do poglądu na rodzaj talentu autora⁸⁵.

Inne kwestie wywoływały już opinie kontrowersyjne. I. Moszczeńska była zdania, że słaby komentarz nauczyciela lepiej zastąpić deklamacją⁸⁶. Za koniecznością odczucia dzieła i w związku z tym potrzebą głośnego czytania — opowiadał się też Andrzej Baumfeld⁸⁷, z kolei Marian Reiter uważał, że utwór liryczny uczeń nie zawsze jest w stanie odczuć, ale zrozumieć, dzięki objaśnieniom i omówieniom nauczyciela — tak⁸⁸.

Jako zwolennik kierowania procesem poznawania lektury występował się też Antoni Kwiatkowski, sugerując zadawanie uczniom pytań, polecanie opowiadań i streszczeń⁸⁹. O ile na ogół uznawano za słuszny sąd, że nauka literatury polskiej ma służyć realizacji celów etyczno-narodowych i estetycznych, rozwijając myślenie i emocje, budząc uczucia patriotyczne, wskazując ideały i wzory narodowe⁹⁰, o tyle sposoby osiągania tychże celów podawano różne. Przy realizacji tak nakreślonych zadań eksponowano szczególną przydatność literatury romantycznej⁹¹ oraz proponowano równoległe prowadzenie kursu historii Polski i dziejów literatury ojczystej⁹². Potrzeba ograniczenia wykładu i zastąpienia go rozmową bądź dyskusją nie budziła wątpliwości, ale forma referatu przez Brodzkiego i Baumfelda uznana za kształcącą, przez Lucjusza Komarnickiego została oceniona jako mało owocna⁹³. Ponadto F. Próchnicki zalecał dokonywanie porównań, np. dwu dzieł tego samego autora, dzieł różnych autorów, reprezentantów literatury polskiej i powszechnej, czy też prądów literackich. Dzięki temu uczeń miał opanować umiejętność wyszukiwania podobieństw i różnic, wnioskowania i uogólniania oraz lepiej poznać istotę talentu pisarzy i właściwości różnych epok literackich bądź cywilizacyjnych. Natomiast Komarnicki sądził, że dokonywaniu takich porównań i śledzeniu ewolucji języka czy form literackich sprzyjałaby koncentryczna budowa programu nauczania literatury. W ten sposób materiał każdej klasy obejmowałby chronologicznie całość literatury, a więc np. wiedza o Juliuszu Słowackim byłaby rozszerzana i pogłębiana stopniowo.

Jeśli teraz zestawimy zarysowane tu poglądy i koncepcje kształcenia literackiego oraz sądy o twórczości poety z zachowanymi propozycjami metodycznymi i relacjami nauczycieli, tematami ćwiczeń ustnych i pisemnych, zadawanych uczniom, a także z protokołami egzaminów dojrzałości, to dojdziemy do następujących konkluzji:

- Nauczyciele w Galicji (np. R. Zawiliński)⁹⁴ wskazywali na potrzebę zwiększenia wymiaru godzin na omawianie dzieł interesującego nas poety, ale tygodniowa liczba

⁸⁵ F. Próchnicki, *O czytaniu ważniejszych utworów literackich przez uczniów szkół średnich*, Lwów 1897.

⁸⁶ „Do uwidocznienia piękności utworu skuteczniej prowadziłyby ładne, umiejętne deklamowanie go lub odczytanie niż rozmowy na temat tego, co poeta przez to lub inne słowa rozumiał i co chciał wypowiedzieć”, I. Moszczeńska, op. cit., s. 183.

⁸⁷ A. Baumfeld, *O wykładzie historii literatury polskiej*, „Nowe Tory” R. 6, 1911, t. 1, s. 43 – 49, 138 – 145, 253 – 260.

⁸⁸ M. Reiter, *Instrukcja dla nauczycieli języka polskiego*, „Muzeum” 1905, s. 1072 – 1080.

⁸⁹ A. Kwiatkowski, *O sposobie traktowania lektury utworów piśmiennych w języku ojczystym ze względu na cel wychowania*, Drohobycz 1886.

⁹⁰ J. Maurer, *Do jakiego celu dożyć powinna nauka literatury polskiej*, „Muzeum” 1916, s. 314 – 315; Sprawozdania kół TNSW, Koło Lwowskie „Muzeum” 1913, t. 1, s. 435.

⁹¹ J. Maurer, op. cit. i Z. Brodzki, *W sprawie nauczania literatury*, „Nowe Tory” 1908, t. 2, s. 239.

⁹² I. Moszczeńska, op. cit.

⁹³ L. Komarnicki, *O nauczaniu literatury*, „Nowe Tory” 1909, t. 1, s. 38 – 45.

⁹⁴ R. Zawiliński, *O lekturze prywatnej polskiej*, „Muzeum” 1896, s. 193 – 198.

godzin przyznanych językowi polskiemu (24 w kl. I – VIII) na ogół na to nie pozwalała.

- W praktyce występowały obok siebie zarówno próby pracy nad twórczością Słowackiego, według pewnych powtarzanych schematów, sugerowanych np. przez edycję Biblioteki Narodowej, czy serię Feliksa Westa w Brodach (np. geneza, budowa dzieła, bohaterowie i ich charakterystyka, ogólna ocena całości), jak i rozwiązania zgodne z indywidualnym charakterem utworu⁹⁵.
- Mimo kontrowersyjnych sądów na temat czytania przez uczniów monografii i szkiców krytycznoliterackich wielu nauczycieli, np. Franciszek K. Walczak czy Maurycy Maciszewski, uważało za słuszne polecanie takiej lektury uczniom⁹⁶.
- Stosowano też w nauczaniu referaty, ale były one formą dominującą w zajęciach pozalekcyjnych (wygłaszano je w czytelnich)⁹⁷, znacznie natomiast rzadziej stanowiły część składową lekcji. Np. uczniowie prof. Walczaka⁹⁸ na podstawie lektury przygotowali referaty: Wpływ Szekspira na *Balladynę* Słowackiego; *Lilla Weneda* a *Antygona*; Tragizm zazdrości w *Mazepie* Słowackiego, *Otelli* Szekspira i *Lekarzu swego honoru* Calderona.
- W ćwiczeniach ustnych stawiano przed uczniami w związku z twórczością Słowackiego zadania problemowe (Dłaczego J. Słowacki nazwał *Lillę Wenedę Antygona* naszych czasów⁹⁹; Znaczenie trzech wieszczów dla narodu polskiego; Miłość ojczyzny w utworach trzech wieszczów), ale też w myśl zaleceń metodycznych oczekiwano od nich porównań dzieł różnych twórców literatury polskiej (*Ojciec zadumionych* a *Treny* Kochanowskiego) bądź wybranych utworów z literatury ojczystej i powszechnej (*Hamlet* a *Szczęśny* w *Horsztyńskim*, *Maria Stuart* w dramacie Słowackiego, a w tragedii Szyllera)¹⁰⁰. Natomiast w czasie ustnych sprawdzianów promocyjnych i egzaminu dojrzałości kontrolowano również znajomość biografii poety, faz rozwoju jego twórczości i treści dzieł, wpisanych na listę lektury programowej. Ponadto zdający winien był się wykazać umiejętnością rozbioru utworu bądź wskazanego fragmentu, poradzić sobie z charakterystyką bohaterów, sformułowaniem myśli przewodniej, ustaleniem konstrukcji całości i relacji między poszczególnymi jej elementami. Jako egzemplifikacja niech posłużą tu wybrane zestawy pytań: — *Mazepa* – t r e ś ć. Dlaczego lepiej podoba się ona na scenie niż w czytaniu. Stosunek między aktem I a dalszymi. Kto jest b o h a -

⁹⁵ Np. A. Mazanowski proponował zacząć pracę nad *Balladyną* od poznania sądów autora o swoim dziele, a następnie omówić tematy: Pierwiastek ludowy w tragedii; Wizerunek psychologiczny bohaterki; Rola *Balladyny* w tragedii; Tragizm *Balladyny*; Ślady obcych wpływów w tragedii; Bezpośredniość w wyrazie uczuć i różnorodność ich (A. Mazanowski, *Kilka uwag...*, op. cit., s. 6).

⁹⁶ A. Maciszewski radził zwracać uwagę na monografię: *Juliusz Słowacki...* pióra A. Małeckiego (M. Maciszewski, *O lekturze domowej uczniów*, „Muzeum” 1887, s. 722); również F.K. Walczak polecał uczniom odpowiednie rozprawy i szkice literackie objaśniające bliżej czytane utwory, np. prace F. Hoesicka, A. Małeckiego, I. Matuszewskeigo, S. Tarnowskiego, J. Trietiaka (F.K. Walczak, *Literatura dla młodzieży*, Kraków 1913). Zachowane wypracowania uczniów klas VII i VIII świadczą jednak, że zarzuty o wiernym powtarzaniu sądów krytyków były słuszne. Piszący np. podają jako własną — opinię o oderwaniu Słowackiego od rzeczywistości i przetwarzaniu w dziełach realiów otaczającego świata. Zob. *Zbiór ćwiczeń na tematy literackie w zakresie szkół średnich*, opracowanych przez uczniów klas VII i VIII, pod red. prof. literatury polskiej P.K., Warszawa 1918, s. 15 – 23, s. 84 – 88.

⁹⁷ Zob. B. Kulka, *Juliusz Słowacki w kształceniu pozalekcyjnym i pozaszkolnym przed rokiem 1918*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2000, nr 1 – 2, s. 101 – 124.

⁹⁸ F.K. Walczak, op. cit.

⁹⁹ Sprawozdanie dyrekcji ck. Szkoły Realnej w Krośnie za rok 1908.

¹⁰⁰ Sprawozdanie ck. I Wyższej Szkoły Realnej we Lwowie, za r. 1913/14.

terem, które sceny i osoby są zbytczne? — *Beniowski* — treść, tło, charakter poematu, obszar jego i znaczenie. *Życiorys Słowackiego: 1842 – 1849* [f] — Tekst z *Jana Bieleckiego Słowackiego*. Fabuła poematu i jego znaczenie. Powieść poetycka Słowackiego, oktawa. Przewodnia myśl *Anhellego* i jego cierpienie. Stosunek *Anhellego* do *Kordiana*. Mesjanizm [a] — Twórczość młodzieńcza Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego [c] — Słowackiego *Arab*. Bajronizm J. Słowackiego — Fazy rozwoju twórczości poety, [b] — Konstrukcja w *Balladynie*, [d] Zestawienie postaci *Marii Stuart* Słowackiego i *Marii Schillera* (e. 1913). Dramat narodowy: Słowacki i Wyspiański [e. 1916/17]¹⁰¹.

Przytoczone przykłady dowodzą także, że uczeń powinien był przyswoić sobie potrzebne przy omówieniu twórczości poety pojęcia, takie jak: mesjanizm, mistycyzm, bajronizm, ale też terminy teoretycznoliterackie, np. powieść, poetyka, rapsod, oktawa, fabuła itp.

- Jeszcze pełniejsze wyobrażenie o zakresie wymagań stawianych uczniom dają tematy wypracowań kursowych i maturalnych.¹⁰² Wynika z nich, że dzieła Słowackiego stanowiły podstawę do wypowiedzania się w różnych formach wypowiedzi:

¹⁰¹ Zestawy pytań pochodzą z: (a) I Prywatne Gimnazjum Żeńskie w Krakowie. Protokoły główne egzaminu dojrzałości r. 1912/13 (1147); Archiwum Państwowe w Krakowie, syg. I GŻ 101; (b) Gimnazjum im. Emilii Plater w Krakowie; Protokoły z konferencji grona nauczycielskiego za lata 1908 – 1913/14, Archiwum Państwowe w Krakowie, syg. I GŻ 101; (c) Liceum Żeńskie im. Królowej Jadwigi we Lwowie. Protokół główny egzaminu dojrzałości z roku 1911/12; Archiwum Obwodowe we Lwowie, fond 1262 [269], opis 173, spr. 2; (d) Żeńskie Liceum Marii Zagórskiej we Lwowie. Protokoły ustnego egzaminu dojrzałości z roku 1906/1907; Archiwum Obwodowe we Lwowie, fond 1262 [249], opis. 175, spr. 1; (e) Liceum Żeńskie Wiktorii Niedziałkowskiej we Lwowie. Protokoły ustnego egzaminu dojrzałości z roku 1913, 1916/17; Archiwum Obwodowe we Lwowie, fond 1262 [202], opis 1, spr. 172, syg. 8, 12. Program egzaminu z literatury polskiej do klasy 8 na rok 1913 w szkole W. Wróblewskiego, Warszawa 1913, Biblioteka Narodowa Rkps. Kras 83428.

¹⁰² Tematy wypracowań i pisemnego egzaminu dojrzałości z języka polskiego pochodzą z: (I) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Bąkowiecach za rok 1893/4; (II) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Bochni za rok 1906; (III) Sprawozdanie dyrekcji ck. Realnego i Wyższego Gimnazjum w Brodach za rok 1886, 1906; (IV) Sprawozdanie dyrekcji Gimnazjum Polskiego w Cieszyńcu za rok 1913/14; (V) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok 1889, 1909; (VI) Sprawozdanie dyrekcji ck. Wyższej Szkoły Realnej w Jarosławiu za rok 1906/7; (VII) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Jasle za rok 1908/9; (VIII) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Jaworowie za rok 1917/18; (IX) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum B. Nowodworskiego w Krakowie za rok 1913/14; (X) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum św. Jacka w Krakowie za rok 1907/8; (XI) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum III w Krakowie za rok 1909, 1911; (XII) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Podgórzu za rok 1905/1906, 1909/1910; (XIII) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. Franciszka Józefa we Lwowie za rok 1911; (XIV) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum V we Lwowie za rok 1901, 1910, 1911, 1913; (XV) Prywatne Gimnazjum Żeńskie Zofii Strzałkowskiej we Lwowie za r. 1908/1909; (XVI) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum I w Nowym Sączu za rok 1896, 1915; (XVII) R. Gessing, Zarys dziejów II Gimnazjum w Nowym Sączu w okresie galicyjskim (1908 – 1918), Rocznik Sądecki, t. 1 – 2/1971, s. 127 – 164; (XVIII) Sprawozdanie Gimnazjum im. Marii Magdaleny w Poznaniu za lata 1870/71 – 1873/74; (XIX) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Przemyślu na Zasaniu za rok 1912; (XX) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. Arcyksiężniczki Elżbiety w Samborze za rok 1914; (XXI) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Sanoku za rok 1909/1910; (XXII) Sprawozdanie dyrekcji Wyższej Szkoły Realnej i 8 klasowego Gimnazjum w Sosnowcu za rok 1916/17; (XXIII) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Tarnopolu za rok 1913; (XXIV) Sprawozdanie dyrekcji ck. Wyższej Szkoły Realnej w Tarnowie za rok 1903; (XXV) Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum II w Tarnowie za rok 1906/1907; (XXVI) Jahres-Bericht über das königlichen Simultan Progymnasium zu Tremessen 1877/78, 1882/83; (XXVII) Sprawozdanie dyrekcji ck. Realnego i Wyższego Gimnazjum w Wadowicach za rok 1872; (XXVIII) Szkoła Realna im. S. Staszica w Warszawie a rok 1911. (Litera w — oznacza wypracowanie, m — temat maturalny.)

- Opisie (Opis pustyni w *Ojcu zadzumionych* — 23w);
- Opowiadaniu (Osnowa poematu Słowackiego pt. *Żmija* — 26w, 1882/3);
- Streszczeniu (Treść i układ *Lilli Wenedy* — 26 w, 1882/3);
Zdanie sprawy z wiersza *Zatoka Koryncka* — 3 w, 1908;
- charakterystyce postaci (Charakterystyka Lilli Wenedy — 3 w; Charakterystyka Kordiana — 4 w; Charakterystyka Jana Bieleckiego — 20 w; Charakterystyka jednej z osób występujących w *Balladynie* — 21 w);
- charakterystyce dynamicznej (Jak się Kordian w toku akcji duchowo przeobraża — 11 w);
- charakterystyce porównawczej:
 - postaci (Konrad z III części *Dziadów* Mickiewicza a Kordian Słowackiego (5w, 1909); Starosta w *Janie Bieleckim* J. Słowackiego a wojewoda w *Marii Malczewskiego* (6w, 14 w, 1913/14); Gwinona a Lilla Weneda; ich charakterystyki i role dramatyczne (15 w); Car i Wielki Książę Konstanty w dramacie *Kordian* (19w); Bielecki a Kordian (20 w); Darnlej i Nick — dwa przeciwne sobie charaktery — w *Marii Stuart* Słowackiego (26 w, 1877/78);
 - zbiorowości (Lehici a Wenedzi — 24 w, 1903);
 - utworów (Porównać *Treny* Jana Kochanowskiego i *Ojca zadzumionych* Juliusza Słowackiego — 5 w, 1889; Związek między *Lillą Wenedą* a *Grobem Agamemnona* — 9 w);
 - twórców (Na czym polega wyższość Mickiewicza nad Słowackim — 18 w, 1873/74); Młodzieńcza twórczość Mickiewicza a Słowackiego — 23 w;
- rozprawce (O ile młodość Mickiewicza i Słowackiego była rzeźbiarką ich życia i twórczości — 2 w; Rok 1831 w życiu i twórczości A. Mickiewicza i J. Słowackiego — 4 w; Stosunek J. Słowackiego do Mickiewicza — 7 w; Początek i przebieg walki Słowackiego z Krasińskim psalmami — 18 w; O ile Słowacki uczynił *Kordiana* wyrazem własnej duszy — 13 w; Młodość Słowackiego w świetle *Godziny myśli* i *Kordiana* — 14 w; Jakim wpływom podlegał Słowacki w pierwszych swoich utworach — 12 w; Bajronizm w młodzieńczych utworach Słowackiego — 22 w; O ile wpływ Szekspira i Byrona widoczny jest w dziełach Słowackiego? — 16 m; Melancholia w poezji Słowackiego — 10 m, 11 w; Różne odczucia uczuć w tragedii *Balladyna* J. Słowackiego — 16 w; Pierwiastek fantastyczny w *Balladynie* i *Lilli Wenedzie* — 19 w; Świat fantastyczny w *Balladynie* — 23 w, 21 w; Świat fantastyczny w *Balladynie* i jego wpływ na rozwój akcji — 20 w; Świat nadprzyrodzony (nadzmysłowy) w utworach Mickiewicza i Słowackiego — 8 m, 28 m; *Kordian* jako wyraz wzmożenia się patriotyzmu poety — 17 w; Konrad – Kordian – Anelli — trzy wcielenia miłości ojczyzny — 9 w; Jak pojmowali swoją misję wobec narodu Mickiewicz, Słowacki, Krasiński? — 13 m; Myśl przewodnia *Anhellego* oraz wyjaśnienie postaci alegorycznych: Szaman, Elenai, Eloie — 18 w, 1873/74; Główne idee w *Balladynie*; jak się takowe zbiegają w ostatecznym węzle dramatycznym — 1 w; Tragicizm — w *Lilli Wenedzie* — 14 w, 1901; Amelia w dramacie Słowackiego *Mazepa*; czyż nie jest postacią dramatyczną? — 18 w, 1871/72; Zasada tragiczna w znanych mi dramatach Słowackiego — 14 w, 1911; Znaczenie Słowackiego dla dramatycznej poezji ojczyzny — 9 m, 1910; Charakterystyka poematu *Beniowski* — 23 w; *Ksiądz Marek* w po-

ezji polskiej — 21 w; Słowacki w epoce m i s t y c y z m u — 27 m; Postacie kobiece w utworach Słowackiego¹⁰³.

Na podstawie przytoczonych wybranych przykładów widać, że bardziej szczegółowe tematy wypracowań przygotowywały do prac maturalnych, obejmujących większy zakres materiału i wymagających porównań, ocen, syntez i uogólnień. Ponadto zamieszczone tu tematy stanowią „materiał dowodowy”, pozwalający stwierdzić, że aby poprawnie i rzetelnie je opracować uczeń musiał przeczytać i zrozumieć dzieło, znać biografię poety i epokę o której pisał, a poza tym powinien umieć wskazywać między nimi związki. Do zadań ucznia należało też wydobyć cechy znamienne dla Słowackiego i okresu romantyzmu, takich, jak: fantastyka, eksponowanie uczuć i stanów wewnętrznych, patriotyzm. Miał także uchwycić różnorodne paralele literackie i dostrzec całą sieć związków i zależności, w które uwiklane były utwory wieszcz (nota bene pomagały mu w tym podręczniki i opracowania literackie). W tematach tych dzieło już często traktowano jako jedność treści i formy, stąd pytania zmuszające do wyjaśnienia funkcji, jakie pełniły w utworze określone elementy świata przedstawionego bądź kategorie literackie. Sposób omawiania dzieł Słowackiego niewątpliwie sprzyjał budzeniu wrażliwości estetycznej, etycznej i emocjonalnej uczniów, budził i umacniał świadomość narodową, wskazywał cele patriotyczne¹⁰⁴.

Przedstawiona tu analiza zachowanych dokumentów pedagogicznych sprzed roku 1918 i płynąca z niej konstatacja są w zasadzie zgodne ze zdaniem Juliusza Kosteckiego, który stwierdził, że w sytuacji czytelnictwa szkolnego Słowacki należał do najczęściej czytanych autorów po Sienkiewiczu, Mickiewiczu i Kraszewskim¹⁰⁵. Uczniów poeta urzekał pięknem języka¹⁰⁶. Zachwycano się liryką, *Beniowskim*, *Królem Duchem*, grywano w teatrach szkolnych jego dramaty¹⁰⁷, organizowano wieczory ku czci twórcy¹⁰⁸. Uczniowie nieraz dzielili się na wielbicieli talentu Mickiewicza bądź Słowackiego¹⁰⁹, a co waż-

¹⁰³ Należy podkreślić, że wiele tematów powtarzało się w kilku szkołach w tej samej lub nieco zmienionej formule językowej. Niektóre z nich wystąpiły też w podręczniku B. Lande, *Wzory i tematy ćwiczeń stylistycznych* (Warszawa 1889) i być może stąd zostały zapożyczone, np.: Charakterystyka *Marii Stuart* w dramacie J. Słowackiego; Charakterystyka *Nicka* w tymże dramacie. Źródłem tematów mogła być także praca A. Pas-sendorera, *3000 systematycznie uporządkowanych tematów do polskich wypracowań pisemnych i ćwiczeń ustnych* (Jarosław 1899), np.: Jaki zachodzi związek między życiem Słowackiego, a jego utworami; Charakterystyki *Marii Stuart*, *Róży Wenedy*; Tragizm sytuacji w *Marii Stuart*; Świat fantastyczny w *Balladynie* i jego znaczenie. Tytuł i data wydania *3000 systematycznie uporządkowanych tematów* może wskazywać również na wtórność tej pracy w stosunku do zagadnień pisemnie przez uczniów opracowywanych w szkole.

¹⁰⁴ Zakres i sposób omawiania twórczości Słowackiego dość dokładnie przedstawiają również niektóre programy nauczania szkół warszawskich (zob. Aneks, poz. 39, 76, 86, 87). Na ich podstawie można wnioskować, że starano się omawiać dzieła poety w ścisłym związku z jego biografią, w niej szukając odpowiedzi na pytanie o ich genezę. Celem nauki szkolnej było również prześledzenie ewolucji duchowej i twórczej autora *Beniowskiego* i związku jego twórczości z filozofią (np. Nitschego) i literaturą europejską (np. Swedenborga).

¹⁰⁵ J. Kostecki, *Charakterystyka wybranych społecznych sytuacji komunikacji czytelniczej w polskiej kulturze II połowy XIX wieku*. „Pamiętnik Literacki”, 1978, z. 4, s. 116.

¹⁰⁶ J. Ciałowicz, *Przed półwieczem. Wspomnienia i refleksje*, [w:] *Księga pamiątkowa Gimnazjum Męskiego w Sanoku 1888 – 1958*, Kraków 1958, s. 191 – 202.

¹⁰⁷ A. Kleczkowski, *Wspomnienia ucznia z lat 1883 – 1901*, [w:] *Pół wieku wspomnień uczniów Gimnazjum im. B. Nowodworskiego (Św. Anny)*, Kraków 1838, s. 89.

¹⁰⁸ Zob. J.T. Lasecka, *Obchody ku czci Juliusza Słowackiego. Przegląd ważniejszych uroczystości*. „Prace Polonistyczne”, ser. XXXIII, 1977, s. 235 – 256.

¹⁰⁹ R. Pachucka, *Pamiętniki*. Wstęp i opracowanie Jan Hulewicz, Wrocław 1958. Na inny nieco podział wśród uczniów gimnazjum lubelskiego — przyszłych pozytywistów — wskazywał J. Ochorowicz, pisząc: „[...] partia idealna, do której ja należałem, czytywała Słowackiego i Syrokomlę, podczas gdy partia trzeźwa,

niejsze umacniało się wśród nich przekonanie, że obaj twórcy byli poetami-geniuszami¹¹⁰ i obaj wywarli wielki wpływ na literaturę polską i potomność¹¹¹. Dlatego za swe zadanie uważali możliwie pełne poznanie i zrozumienie twórczości „króla pieśniarzy”¹¹² i starania o przyznanie mu należnego miejsca w polskiej kulturze.

Artur Kopacz w swoich wspomnieniach pisze: „W wychowaniu naszym bardzo ważną rolę odegrała literatura polska, a przede wszystkim literatura romantyczna: *Konrad Wallenrod*, III cz. *Dziadów*, *Pan Tadeusz*, wiersze Słowackiego związane z powstaniem listopadowym, *Kordian*, *Irydion* i *Nie-boska komedia* Krasińskiego — utwory te były nie tylko przez nas czytane, ale otoczone były jakąś religijną czcią [...] Poezja wieszczów naszych była naszą narodową ewangelią”¹¹³. Również rozmiłowany w twórczości autora *Króla Ducha* Stefan Żeromski (o czym świadczą *Dzienniki*) stwierdził, że wiersze poety stanowiły dla narodu życiodajną siłę, nazywając je „obłokami ziemi polskiej”, bez których ziemia polska byłaby jałową pustynią bez nieba¹¹⁴.

* * *

Zaprezentowane tu fakty i materiały prowadzą do kilku podstawowych, sumujących wniosków:

1. Do przekonania o geniuszu Słowackiego i wielostronnej wybitnej wartości jego dzieł badacze dochodzili stopniowo. Przed rokiem 1918 opinie o twórczości tego poety były jeszcze bardzo zróżnicowane.
2. Zmiana sądów krytyków i historyków literatury miała zdecydowany wpływ na umacnianie się pozycji autora *Balladyny* w programach i nauczaniu języka polskiego, zarówno w nurcie oficjalnym, jak i tajnym.
3. Ciągłe jednak gwiazdą pierwszej wielkości wśród twórców romantycznych pozostawał Mickiewicz, Słowacki zajmował pozycję drugą, a niekiedy trzecią po Zygmuncie Krasińskim, nawet w okresie Młodej Polski, kiedy zainteresowanie jego dziełami i wpływ na neoromantyczną literaturę wzrastał.
4. Stosunek do interesującego nas pisarza i sposób omawiania jego utworów w szkole zależał również od poglądów na nauczanie literatury, ale też od gustów literackich i merytorycznego przygotowania nauczycieli polonistów.
5. Należy przy tym podkreślić, że liczba tytułów, które młodzież niektórych szkół poznawała w całości bądź we fragmentach, jako lekturę szkolną, domową lub prywatną — była imponująca, a tematy wypracowań, referatów, prac maturalnych i pytania na ustny

na której czele stał Głowacki (późniejszy B. Prus — wtr. moje B.K.), w ogóle lekceważyła poetów, jako rozkrzewiaczy sentymentalizmu i marzycielstwa (J. Ochorowicz, *Przed trzydziestu laty*, [w:] *Wspomnienia o Bolesławie Prusie*. Zebrał i opracował S. Fita, Warszawa 1962, s. 28).

¹¹⁰ Dowodem rosnącego znaczenia Słowackiego w życiu narodu może być także fakt nadania jego imienia Gimnazjum Polskiemu w Orłowej i Prywatnemu Gimnazjum Żeńskiemu we Lwowie.

¹¹¹ Porównanie talentu Mickiewicza i Słowackiego na podstawie IV cz. *Dziadów* i *W Szwajcarii* (praca uczennicy), [w:] *Zbiór ćwiczeń...*, op. cit., s. 84.

¹¹² Siedlecki, *O Słowackim i o nas*, „Młodość” 1898/99, s. 5.

¹¹³ A. Kopacz, *W gimnazjum rzeszowskim w pierwszych latach XX wieku*, „Rocznik województwa rzeszowskiego”, 1962/1963, s. 444 – 445.

¹¹⁴ S. Żeromski, *Podróż do Włoch. (Refleksje, patrząc na pomnik przeszłości)*. *Dzieła. Pisma różne*, Warszawa 1963, t. I, s. 169.

egzamin dojrzałości dowodzą, że od uczniów wymagano znajomości dzieł, a nie tylko czyrzpanych z opracowań i podręczników uogólniających sądów.

6. W sytuacji narodowej niewoli znajomość dzieł znakomitych pisarzy polskich, a wśród nich i Słowackiego, uznano za obywatelski obowiązek. „[...] toć rzeczą jest patriotyzmu, by nie było inteligentnego Polaka — pisał Maurycy Maciszewski — który by nie znalazł Mickiewicza, Słowackiego, bodaj niektórych Krasińskiego, Pola, Syrokomli i znakomitszych prozaików”¹¹⁵.

ANEKS

Analizowane źródła

Podręczniki — *Wypisy polskie*

1. A. Bądzkiewicz, *Wypisy polskie*, cz. wyższa, cz. 1, Warszawa 1882;
2. Idem, *Wypisy polskie*, cz. wyższa, cz. 2, Warszawa 1883;
3. R.A. Bobin, *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół realnych i seminariów nauczycielskich*, cz. 2, Lwów 1895;
4. C. Bogucka, C. Niewiadomska, *Wypisy polskie na klasę 3*, Warszawa 1907;
5. Eadem, *Wypisy polskie na klasę 2*, Warszawa 1916;
6. S. Demby, *Łany ojczyste*, cz. 2, Warszawa 1916;
7. A. Dzieduszycka, W. Seredyński, *Wypisy, przekłady i wzory form prozy i poezji*, Wyd. 2, Warszawa 1881;
8. H. Galle, *Wypisy polskie na klasę 1*, Warszawa 1906;
9. Idem, *Wypisy polskie na klasę 2*, Warszawa 1916;
10. Idem, *Wypisy polskie na klasę 3*, Warszawa 1911;
11. Idem, *Wypisy polskie na klasę 4*, Warszawa 1912;
12. W. Galecki, *Antologia szkolna do uczenia się na pamięć*, Warszawa 1917;
13. Z. Kamiński, *Wypisy polskie*, cz. 1 na kl. 3/4 szkoły średniej, Warszawa 1900;
14. F. Łagowski, *Wypisy polskie — stopień średni*, Warszawa b. m. r. w.;
15. J. Łukomski, *Wypisy polskie*, cz. wyższa, wyd. 5, Warszawa 1890. Wydanie I *Wypisów* Łukomskiego ukazało się w 1864 r. Kolejne wydania nie ulegają zmianom;
16. A. Mazanowski, *Wypisy polskie na klasę 7*, Kraków 1914;
17. K. Mecherzyński, *Przykłady i wzory z najcenniejszych poetów i prozaików polskich [...] dla młodzieży*, wyd. 2, t. 2, Kraków 1878;
18. Idem, *Wypisy polskie dla szkół męskich i żeńskich z najcenniejszych pisarzy krajowych zebrane i ułożone*, Kraków 1890;
19. J. Moszyńska, *Czytania polskie dla klas 2*, Wilno 1913;
20. W. Niedziałkowska, *Deklamacje*, Lwów 1892;
21. W. Nowicki, *Wypisy do nauki literatury polskiej w zakresie szkoły średniej*, t. 1, Warszawa [1905];
22. Idem, *Wyjątki z pisarzy polskich do nauki pamięciowej*, Warszawa 1902;

¹¹⁵ M. Maciszewski, *O lekturze domowej uczniów*, „Muzeum” 1887, s. 722.

23. F. Próchnicki, J. Wójcik, *Wypisy polskie dla klasy 2 szkół gimnazjalnych i realnych*, Lwów 1907;
24. F. Próchnicki, *Wzory poezji i prozy do użytku szkół średnich*, wyd. 2, Lwów 1900;
25. M. Reiter, *Czytania polskie*, cz. 3, Lwów 1912;
26. S. Tarnowski, F. Próchnicki, *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych*, cz. 1, Lwów 1896;
27. Idem, *Wypisy polskie dla klas wyższych szkół gimnazjalnych*, cz. 2, Lwów 1906;
28. T. Wierzbowski, *Wypisy polskie*, Warszawa 1884, wyd. 2. Польская хрестоматия, Бапуава 1888;
29. *Wybór poezji*, cz. 1, Jazłowiec 1908;
30. *Wypisy polskie dla klas niższych gimnazjów i szkół realnych*, t. 3, Lwów 1889. Pierwsze wydanie wypisów dla klas niższych ukazało się we Lwowie w latach 1852 – 1867, *Wypisy polskie dla użytku klas wyższych w ck. szkołach gimnazjalnych*, t. 4, Lwów 1862;
31. *Ze swojskiej niwy*, Jazłowiec 1904.

Programy i sprawozdania szkół:

a) Zabór austriacki:

32. Objasnienia i materiały do planu szkół realnych ośmioklasowych, Lwów 1909;
33. Plan nauki języka polskiego w gimnazjach galicyjskich i instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu, Lwów 1893;
34. Plan nauki języka polskiego w gimnazjach galicyjskich i instrukcja dla nauczycieli tego przedmiotu, Lwów 1905;
35. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Bąkowicach za rok szkolny 1893/4;
36. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Bochni za rok 1906;
37. Sprawozdanie dyrekcji ck. Niższego Gimnazjum w Bochni za rok 1898; ck. Gimnazjum w Bochni 1915/16;
38. Sprawozdanie ck. Gimnazjum w Brodach za rok 1886, 1906, 1910;
39. Sprawozdanie ck. Gimnazjum w Brzeżanach za rok 1898;
40. Sprawozdanie Gimnazjum Polskiego w Cieszynie za rok szkolny 1902/3;
41. Idem za rok 1913/14;
42. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok 1889;
43. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. Franciszka Józefa w Drohobyczu za rok 1910;
44. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Jaśle za rok 1891;
45. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. B. Nowodworskiego w Krakowie za lata 1885, 1888, 1913/14;
46. Sprawozdanie dyrekcji ck. III Gimnazjum w Krakowie za rok 1911;
47. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Podgórzu za rok 1905/6;
48. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. Franciszka Józefa we Lwowie za lata 1882, 1884;
49. Idem za r. 1911;
50. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum V we Lwowie za rok 1913, 1914;
51. Idem za r. 1910;
52. Sprawozdanie dyrekcji ck. I Wyższej Szkoły Realnej we Lwowie za rok 1913/14;

53. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Nowym Sączu za rok 1899;
54. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum II w Nowym Sączu za rok 1909;
55. Idem za 1915 r.;
56. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Przemyślu za rok 1895;
57. Idem za rok 1914;
58. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum im. Arcyksiężniczki Elżbiety w Samborze za rok 1914;
59. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Sanoku za rok 1892;
60. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Stanisławowie za lata 1896/7, 1906/7, 1907/8;
61. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Stryju za rok 1915/16;
62. Idem za rok 1909;
63. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Tarnopolu za rok 1913;
64. Sprawozdanie dyrekcji ck. Gimnazjum w Złoczowie za rok 1912.

b) Zabór rosyjski:

65. J.A. Koziolkiewiczówna, Program nauki języka polskiego. Towarzystwo Krzewienia Oświaty [1915];
66. C. Niewiadomska, Program nauki języka polskiego i literatury polskiej, Kraków 1909;
67. Program języka i literatury polskiej, [w:] Zbiór programów dla gimnazjów męskich Okręgu Naukowego Warszawskiego. Warszawa 1868 [Przedruk „Przegląd Pedagogiczny” 1897, nr 11, s. 193 – 196];
68. Program szkoły średniej ogólnokształcącej, oprac. III Sekcja byłego Wydziału Oświecenia przy Komitecie Obywatelskim m. stołecznego Warszawy, „Wychowanie w Domu i Szkole”, 1916, nr 1 – 5, s. 923 – 988;
69. Program tymczasowy nauczania dziejów literatury polskiej w związku z literaturą powszechną do 7-klasowych szkół średnich, „Wychowanie w Domu i Szkole” 1915, t. 1, 2, s. 755 – 770;
70. Učebnyj plan polskago jazyka dlja mužskich i żeńskich gimnazzij i rrealnych učilišč, Warszawa 1900 g.;
71. Učebnyj plan polskago jazyka dlja mužskich i żeńskich gimnazzij i rrealnych učilišč, Warszawa 1905 g.;
72. Sprawozdanie dyrekcji Gimnazjum Powiatowego [...] im. Jana Götza oraz Doświadczalni Pedagogicznej w Brzesku za rok 1916/17;
73. *Program nauk 8 kl. Gimnazjum Tow. Opieki Szkolnej, Częstochowa 1916;*
74. Sprawozdanie II 8-klasowej Wyższej Szkoły Realnej i 8 kl. Gimnazjum w Sosnowcu za rok szkolny 1916/17;
75. Szkoła jenerała P. Chrzanowskiego 8 kl. filologiczna. Program nauk, Warszawa 1912;
76. Program nauk w Prywatnym Zakładzie Naukowym Wojciecha Górskiego. 8 kl. gimnazjum filologiczne, Warszawa 1908;
77. Program nauk w szkole 4 kl. Męskiej Filologicznej J. Kołodziejczyka w Warszawie, Warszawa 1915;
78. Program nauk praskiego progimnazjum Z. Maciejowskiego, Warszawa 1915;
79. Program nauk Gimnazjum 8 klasowego im. M. Reja [...] w Warszawie za rok 1909/10;
80. Program nauk 3-klasowej Szkoły Filologicznej im. M. Reja w Warszawie, Warszawa 1913;

81. Program wszystkich przedmiotów wykładanych w kaliskiej 7-klasowej Szkole Handlowej Męskiej i Żeńskiej, Kalisz 1912;
82. Wykaz i program tymczasowej Szkoły Edwarda Aleksandra Rontaiera w Warszawie, r. 1918;
83. Szkoła Realna 8 kl. W. Wróblewskiego (im. J. Pankiewicza). Program przedmiotów wykładanych w szkole, Warszawa 1917;
84. Tymczasowy program nauk. Gimnazjum Towarzystwa Szkoły Maurycego hr. Zamoyskiego, r. 1916/17, Warszawa 1917;
85. Warszawska Szkoła Kupiecka 3-klasowa Zgromadzenia Kupców m. Warszawy. Program nauk, Warszawa 1909.